

ՊԱՎԵԼ ՉՈԲԱՆՅԱՆ

ՀԱՅ-ՎՐԱՅԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ XVIII ԴԱՐԻ II ԿԵՍԻՆ ԵՎ ՀԱՅ ԶԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄԻՏՔԸ

Հայ քաղաքական միտքը հայոց ազատագրական ծրագրերում մշտապես կարևոր տեղ է հատկացրել Վրաստանին և հայ-վրացական հարաբերություններին: Հայաստանում և Վրաստանում տեղի ունեցող ռազմա-քաղաքական գործընթացները ևս մշտապես պայմանավորված են եղել ինչպես միմյանց տարածքներում, այնպես էլ իրենց շուրջ եղած քաղաքական միավորներում տիրող իրավիճակի հետ: Հայ-վրացական հարաբերությունները XVIII դարում ձևավորվում էին ինչպես Վրաստանում՝ հայ և վրաց ժողովուրդների բազմաբնույթ հարաբերությունների հենքի վրա, այնպես էլ բուն Հայաստանում և հարակից տարածաշրջանում վրաց իշխանությունների ունեցած առնչությունների ոլորտում: Վրաստանի քաղաքական իրադրությանը հետևելու և այն ի նպաստ Հայաստանի ազատագրությանը օգտագործելու վարձերի մասին հայտնի են Իսրայել Օրու, Եղիա Կարնեցու, Արցախի և Սյունիքի 1720-ական թվականների ազատագրական պատերազմներում հայ և վրաց գործիչների համագործակցության և այլ փաստերից¹: Հայազգի գործիչները հաճախ ընդգրկվում էին նաև Վրաստանի արտաքին հարաբերությունների ձևավորման ոլորտ և իրականացնում վրաց արքունիքի դիվանագիտական բանակցությունների վարումը շրջակա պետությունների ու երկրների հետ²:

Նշված վախճարաբերությունները տեղի էին ունենում պատմական այնպիսի ժամանակահատվածում, երբ երկու ժողովուրդները իրենց հայրենիքում, թեև կարգավիճակների ռոշ տարբերությամբ, սակայն միաժամանակ գտնվում էին պարսից տիրապետության ներքո և հայ ու վրաց ժողովուրդների խնդիրները, վարած արտաքին քաղաքականությունն ու կողմնորոշումները օբյեկտիվորեն հիմնականում համընկնում էին: Այլ էր իրավիճակը Պարսկաստանում Նադիր շահի սպանությունից անմիջապես հետո և XVIII դարի երկրորդ կեսի ընթացքում առաջացած քաղաքական նոր իրադրության պայմաններում, երբ, ի տարբերություն հայ իրականության, վրաց իշխանություններին հաջողվում է ձեռք բերել վրաստացի անկախություն՝ պահպանելով իրանական պետության մեջ

նախկինում ունեցած «Գուրջխաանի վալիի» իրենց բարձր համարումը և ներկայանալ որպես իրանական պետության ճակատագրով «մտահոգ» գործիչներ: «Մահմեդական չավայով քրիստոնեության համար պայքարի այս ձևը»³, որ կիրառում էին վրաց թագավորները արտաքին քաղաքականության մեջ XVIII դարի 50-ական թվականներին, անհրաժեշտ փուլ էր իրենց դիրքերն ամրապնդելու համար:

1740-ական թթ. վերջերին և 1750-ական թթ. սկզբներին Հայաստանի տարածքում հայազգի իշխանավորները աստիճանաբար զիջում են անգամ արդեն իսկ իրենց ունեցած դիրքերը. Արցախում ստեղծվում է մահմեդական խանություն, իսկ Երևանում⁴, Նախիջևանում և Գանձակում ամրապնդվում են մահմեդական կառավարիչների դիրքերը: Պարտություն են կրում Շահկերտի ու Ագուլիսի ինքնապաշտպանությունները:

Վրաց Թեյմուրազ և Հերակլ թագավորներին հաջողվում է հարկային կախվածության մեջ գցել Երևանի ու Գանձակի մահմեդական իշխողներին, իրենց ազդեցությունը մասամբ հաստատել Արցախի ու Նախիջևանի իշխողների նկատմամբ՝ ընդ որում մշտապես զգուշանալով նաև, որպեսզի իրենց պայքարը տարածաշրջանում չընկալվի որպես դավանական խտրականություն հետապնդող քաղաքականություն: Թերևս այդ է պատճառը, որ Վրաստանի արտաքին հարաբերություններում 1750-ական թվականների սկզբին վերաբերող դավանական պատկանելության խնդրի բացահայտ դրսևորումը, ըստ Պեյտլեյիի արձանագրման, մտահոգության առիթ է դարձել հարևան Օսմանյան կայսրությունում. «1751 թ. սկզբին Թեյմուրազ և Հերակլ իշխանները աֆղանների ապստամբությունից անհանգստացած, ճանապարհ են ընկնում՝ նրանց դարձյալ վերադարձնելու այն լծի տակ, որը նրանք կարողացել էին թողափել: Հայերն էլ իրենց հերթին միանում են վրացիներին: Այս բանակի մեջ մանող բոլոր *զինվորներն իրենց հազուստների և դրոշակների վրա խաչեր էին կրում*: Խաչակիրներին նմանվող այս մարդիկ գնում են աֆղանների դեմ և հանդիպելով նրանց Օրդուար (Ordouar) քաղաքի մոտակայքում, պարտության են մատնում նրանց և շատերին կտոր-կտոր անում: Այս մարտում Հերակլը իրեն այնպես դրսևորեց, որ այդ իրադարձությունը կարելի է համեմատել հին Ժամանակների ամենահերոսական իրադարձությունների հետ»⁵:

Նման տեսարանը, բնականաբար, ընկալվում է ոչ որպես «սովորական» իշխանական ներքաղաքական պայքար, ֆեոդալական ինքնիշխանության համար պայքարի դրվագ: Այն անհանգստություն է առաջացնում առաջին հերթին Օսմանյան իշխանությունների մոտ, որանք նման «համարձակության» դրդապատճառ ու հովանավոր ենթադրում են Ռուսաստանին: Տարածվում են լուրեր, թե իբր ռուսները «Աստրախանից

հետախուզական խմբեր են բերել այս վայրերը»⁶։ Նման լուրերի տարածումով Օսմանյան պետությունը փորձում է օգտվել քաղաքական անկայուն իրադրությունից։ Հերակլ II-ը կարողացավ հմտորեն կանխել նման ոչ ցանկալի ու վտանգավոր զարգացումները և, Պեյստեղիի վկայությամբ, «հայտարարեց, որ ինքը տվյալ պարագայում գործում է որպես Dewlet-Scheriki կամ, այսպես ասած, որպես կայսրության բարեկամ։ Ենթադրեցին, որ հենց ինքը՝ Հերակլն էր համարձակվել իրեն տալ նման որակավորում, հիմնվելով մի պայմանագրի վրա, որը իբր ինքը կապել էր Շահ-Ռաիսի հետ՝ տերությունը բաժանելու համար»⁷։

Ստեղծված մոր պայմաններում ևս, հայ քաղաքական միտքը ձևավորող գործիչները շարունակում են հայ-վրացական հարաբերությունները ընկալել ավանդական ձևով՝ Վրաստանի հզորացումը երաշխիք համարելով Հայաստանի ազատագրության համար և ոչ միայն համաձայնել, այլև անգամ փրկություն համարել Հայաստանը Վրաց քաղաքականության կազմի մեջ տեսնելը՝ այն պատկերացնելով, սակայն որպես հայ-վրացական միասնական պետություն⁸։ Այդ տեսակետը, որ միանգամայն համահունչ էր վրաց իշխանությունների շահերին ու հավակնություններին՝ տարածելու իրենց ազդեցությունը հայոց նկատմամբ և ձեռնառու էր հայոց օժանդակությունը ստանալու առումով, նպաստավոր ձևով օգտագործվում էր վրաց պետության կողմից իր ներքին ու արտաքին քաղաքականության ձևավորման ժամանակ։ Ուշագրավ վավերագիր է Հակոբ Շամախեցի կաթողիկոսի նամակը Ելիզավետա քաղաքում՝ Թեյմուրազ Երկրորդի խնդիրներին ընդառաջելու միջնորդությամբ⁹, քանզի, ինչպես կաթողիկոսն է արձանագրում «նախ աստուծոյ և ասպայ դոցա պահպանութեամբն կամ այժմ»¹⁰։

Հայ քաղաքական միտքը ձևավորվում էր ոչ միայն բուն Հայաստանում, այլ նաև հայ գաղթօջախներում։

Հնդկահայ գաղթօջախում սկիզբ ստած հայ ազատագրական շարժման գաղափարախոսության նշանավոր ներկայացուցիչ Հովսեփ Էմինը ինչպես գործնական քայլերով, այնպես էլ գրավոր-քարոզչական միջոցներով արձանագրել է իր և իր ժամանակակից որոշ գործիչների այն համոզումը, թե հայ-վրացական համագործակցությունը ոչ միայն հնարավոր, այլև այն միջոց և երաշխիք կարող էր լինել հայ պետականության վերականգնման համար։ Հովսեփ Էմինի գործունեության վերլուծության հիման վրա նման ուղղությամբ կատարված մի վարձի անհաջողության պատճառների քննությունը հայագիտության մեջ ստանձին ուսումնասիրության և զննատության է արժանացել ակադ. Ա. Ռ. Հովհաննիսյանի հայտնի աշխատությունում¹¹։

Անշուշտ, Հովսեփ Էմինի և նրա կողմնակիցների տպավորությունն է վախճանվել նաև Մովսես Բաղրամյանի հեղինակած «Նոր տես-

բակի» մեջ¹², թե հայոց պետականության վերականգնման առումով Արցախում իրավիճակը դեռևս անհուսալի և անդառնալի չէր. «Պարսիկները ոչ թե ինչ-որ քաջությամբ և ոչ էլ բնավ բռնությամբ մտան նրանց սահմանները, այլ (նրանք իրենք) պարսից իշխանին մտցրին իրենց երկիրը՝ հրապտրված սրանց խորամանկ պատրանքներով ... բայց նրանք (իմա՝ Արցախի մեկիքները-Պ. Չ.) այն վիճակում չեն, ինչպես որոշ տեղերում մեր ազգակիցներից ոմանք, որոնք բացարձակապես հայատակ են դարձել, – այլ տակավին փրկության հույս ունեն։ Թեև նրանց տիրել է ուրիշը, սակայն սա (իմա՝ Իբրահիմ խանը-Պ. Չ.) առանց նրանց բուն չի կարող անել, որովհետև ամեն ծառայություն մեր ազգի ձեռքին է, ինչ էլ կամենա՝ նրանց միջոցով է գլուխ բերում. հարկ է, թե մաքս՝ նրանցից է հանում, նրանցով է պաշտպանվում, նրանցով է պատերազմում թշնամիների հետ ու նրանցով է հասնում հաղթանակի... մինչև իսկ նրա ապարանքի մշտական պահապանները կամ հսկիչները և սենեկապետները հայեր են, իսկ նրա գործի զինվորները գլխավորապես հայ ազգից են։ Ուստի վերոհիշյալ այդ իշխանների համար, *եթե կամենան*, դժվար չէ, այլ շատ հեշտ է մեջտեղից վերացնել պարսիկ իշխանին կամ վտարել ու հալածել իրենց սահմաններից և հարկերից ազատ լինել...»¹³:

«Նոր տետրակը» Հայաստանի փրկության գործում տեսնում է Վրաստանի և, մասնավորապես, Հերակլի հետ դաշինքի և վերջինիս կամեցողության պարագան։ Թվարկելով Բագրատունյաց տոհմի հայ թագավորներին, «Նոր տետրակի» հեղինակը ավելացնում է «Թեև այն ժամանակ Բագրատունյաց տոհմից *մեր թագավորությունը դադարեց, բայց ոչ իսպառ, ինչպես կարծում են ուրիշները։ Չէ որ, ինչպես ոմանք հաստատում են, նույն տոհմից է և վրաց թագավորությունը, մանավանդ որ իրենք էլ պնդում են այդ։* Ի հաստատումն այդ դրույթի, նշվում է, թե «բազմաթիվ ճակատամարտեր տալով նա ավելի է ընդարձակել Վրաց սահմանները, քան իր նախնիների օրոք էր։ Մշտապես ջանում է ամայի և անմարդաբնակ վայրերը լցնել բնակիչներով, և տեղ-տեղ լցրել է։ ... Դրա համար էլ, նաև նրա համար, *որ իր ազգից մեր հայ ազգը չի տարբերում։ ու զանազանում*, այսքանը հիշատակեցինք մեր գրքում, որպեսզի նրա հիշատակը հավետ օրհնաբանելի լինի»¹⁴:

Վրաց պատմագիտության մեջ, սակայն, տիրապետող է այն համոզումը, թե վրաց թագավորները և, մասնավորապես Հերակլ Երկրորդը, հայոց պետականության վերականգնման նպատակ իրենց առջև ոչ միայն չեն դրել ու չէին կարող դնել, այլև մշտապես ձգտել են ընդարձակելով Վրաստանի սահմանները նրա մեջ ներառել¹⁵ (կամ գեթ հարկատու դարձնել) շրջակա երկրները։ Նրանք ուժի և սիրաշահումների, ընդառաջումների և պարտադրումների միջոցով վարձում էին ապահովել իրենց իշխանությունը։ Այդ առավել չափավ հաջողվել է հենց XVIII դարի

երկրորդ կեսին, Նադիր շահի սպանությունից հետո՝ իրանական կենտրոնական պետության քայքայման և բացակայության պայմաններում: 1750-ական թվականներից մինչև 1795 թ. վաքր ընդմիջումներով Վրաստանից կախման մեջ էին Երևանի ու Գանձակի խանությունները, իսկ Արցախի հայ մելիքները ուժասպառ լինելով Ղարաբաղի խանի դեմ պայքարում, ստիպված էին ապաստան փնտրել Վրաստանում: Եթե հայ իրականության մեջ այդ ընկալվում էր, որպես թե, ինչպես Հովսեփ Էմինն է արձանագրել Հերակլ Երկրորդի մասին, Աստված է նրան նշանակել «թագավոր երկու ազգերի՝ հայերի ու վրացիների վրա»¹⁶, ապա վրաց Հերակլ II թագավորը պատրաստ էր անգամ 1787 թ. հայ մելիքներին կրկին հանձնելու նրանց հակառակորդ Իբրահիմ խանին¹⁷, եթե վերջինս Հերակլին վերադարձներ Վրաստանից հեռացած¹⁸ և Արցախում ապաստանած մահմեդական իր հարկատու հպատակներին¹⁹:

Հնդկահայ գաղթօջախի ներկայացուցիչները, սակայն ի մոտո ծանոթ չլինելով իրական փոխհարաբերություններին, անտեսում էին Հերակլ II-ի և Իբրահիմ խանի մտերմության ու դաշինքի փաստը, որ գոյություն ուներ մինչև 1783 թ. Գեորգիևյան պայմանագրի ստորագրումը²⁰ և հակադիր էր Իբրահիմի դեմ պայքարի ելած հայ մելիքների դիրքորոշմանը:

1780-ական թթ. Հայաստանում զարգանում էին նոր վտխահարաբերություններ, քաղաքական շահերի նոր դրսևորումներ:

1784 թ. հունիսի 7-ին Դանիել Ավանեսովի կողմից Պ. Ս. Պոտյոմկինին տված «բացատրություններում» արդեն կանխատեսվում էր, թե կնքված ռուս-թուրքական համաձայնագիրը «ըստ լուրերի, երկար չի տևի»: Հայազգի բանագնաց-դիվանագետը մելիքներից հանձնարարություն ուներ ռուսական կողմին հաղորդելու, թե իրենք պատրաստի ունեն 5000-անոց հեծյալ և հետևակ զորք, որը կարող է ակտիվ պայքար սկսել Օսմանյան Թուրքիայի այսրկովկասյան քաղաքականության հենակետի վերածվող Ղարաբաղի խանի դեմ, եթե ռուսական օժանդակությունը մերժենալու լինի գեթ մինչև Գանձակի խանության սահմանները²¹: Իբրահիմի դիրքորոշումը անհայտ չէր նաև Հերակլին, որը 1785-1786 թթ. բազմիցս համոզվել էր, որ Իբրահիմ խանը դարձել է իր հիմնական հակառակորդը²², սակայն նման պայմաններում անգամ պատրաստ էր մելիքներին Իբրահիմին հանձնելու միջոցով վերջինիս հետ իր հարաբերությունները բարելավելու փորձ անել ու ետ ստանալ Արցախ վախադրված մահմեդական իր 200 ծուխ հպատակներին²³:

Խանի դեմ պայքարի ելած մելիքների ծանր դրությունը նպաստավոր առիթ էր Ռուսաստանի համար Արցախի գործերին միջամտելու համար: Ռուսաստանի կովկասյան քաղաքականության զարգացումներին ակնդետ հետևող մելիքները, ոգևորված ռուսական կողմի խոստումներ-

րից, անմիջապես խնդրագրեր են ներկայացնում ռուսական արքունիք: Հենց միայն խնդրագրեր կազմելու փաստն ու նրանց հուսահատական ոճը ցույց է տալիս այն վիճակը, որի մեջ նրանք հայտնվել էին: Խնդրագրերում հուզական երանգով պատմվում են այն հալածանքները, որոնց ենթարկվում են իրենք մահմեդական իշխողի կողմից, այն բնական հարստությունները, որոնց կարող է տեր դառնալ Ռուսաստանը Արցախ արշավելու դեպքում և շեշտում անգամ այն հանգամանքը, որ ռուսները հետևելով Մեծն Պետրոսի քաղաքականությանը, պարտավոր են իրականացնել նրա անկատար մնացած ծրագրերը: Այս է պատճառը, որ Պետրոս Մեծի քաղաքականությունը սկսվում է ներկայացվել որպես թե հայերի ազատագրության համար ձեռնարկված միջոցառում: Պետրոս Առաջինի քաղաքականության մասն մեկնաբանության փաստի հանդիպում ենք արդեն իսկ 1780 թ. Հ. Արղությանի Պետերբուրգի ս. Կատարինե եկեղեցու օծման արարողության ժամանակ արտասանած ճառում²⁶: Արցախի Հովհաննես կաթողիկոսի, Աղամ և Աբով մելիքների կողմից Պ. Ա. Պետյովկինին ուղարկած նամակում նշվում է, թե Գաբրիել բանագնացը Արցախ է բերել Հովսեփ Արղությանի նամակը, որից իրենք տեղեկացել են, թե «հրաման է ինքնակալութենէ պայծառափայլ տերութենէ ձերմէ ելանել և ազատել զագգս մեր ի ձեռաց անօրինաց և զերկիրս մեր և զմեզ ի ներքոյ ինքնակալ տերության ձերոյ նուաջել»: Նամակում անմիջապես ավելացվում է, թե «որպէս երանելի և յաւիտեանական փառացն ժառանգորդ մեծ կայսրն Պետրոս ունէր ի մտի և խորհրդի առ ի ազատել զմեզ, որպէս նախնիքն մեր հրամանաւ նորին մինչև Ժ /10/ ամ կամ այլ աւելի տարի ընդ անօրինաց պատերազմեցան, թէ ընդ օսմանցուն և թէ ընդ դժբաշուն, մինչև որ անյոյս լիալ, Նաղբ շահն եկն և նուաճեաց զմեզ»²⁷: Մելիքներն այնուհետև ավելացնում են, թե այժմ ևս «որովհետև լուաք այդ աւետալի և փրկարար լուրդ, ցնծացաք ի հոգի և ի մարմինս մեր և յամենայնի անձնէ և ի զօրութիւնէ մերմէ յօժար կամօք և սրտի մտօք քանամք և զանձինս մեր դնենք մինչև ցմահ ի վերայ այդդ աւետալի լուրդ»²⁸:

Հայ-վրացական «դաշնության» գաղափարի հայկական ընկալման քննությունը Լ. Տուխաշվիլուն հանգեցնում է այն եզրակացության, թե հայ-վրացական միասնական պետության ստեղծման միտքը ուշֆեդայական Կովկասի ընդհանուր քաղաքական իրադրության ծնունդն էր²⁹: Մինչ այդ ժամանակաշրջանը մասն հարց չէր դրվել և բնականաբար գաղափարական ձևավորում այն չէր կարող ունենալ: Այն հետևանք էր հնդկահայ բուրժուազիայի սեփական հայրենիքից կտրված լինելու և այնտեղ հենարան չունենալու հանգամանքի: Ռուսական կողմնորոշումը²⁸ հայ գործիչների համար 18-րդ դարում նշանակում էր միաժամանակ կողմնորոշում դեպի Վրաստան²⁹: Ավելին, Հայաստանի ազատագ-

րության ծրագրերում, ըստ Լ. Տուխաշվիլու, Վրաստանի օգնությանը գրեթե նույնքան տեղ էր հատկացվում, որքան եվրոպական պետությունների կամ ռուսական կայսրության կողմից օգնություն ցուցաբերելու հետևանքներն էր: Դրան նպաստում էին ա) նշված հովանավորների քաղաքականությունը՝ որոնք ևս Կովկասում հաստատվելու համար ունեին հեմարանի կարիք, այսինքն՝ եթե Ռուսաստանը կամ Անգլիան ստանձնեին հայկական պետության վերականգնման առաքելությունը, ապա իրենք ևս ոչնչի չէին հասնի առանց Քարթլ-Կախեթի քաղաքական մասնակցության, բ) Այս վերջինիս հզորացումը, ճիշտ է, թվացյալ, սակայն տպավորիչ էր, գ) Հերակլ Երկրորդի տնտեսական քաղաքականությունը՝ հայ առևտրական դասին տրվող գերապատվությունը: դ) Բուն Քարթլ-Կախեթում գտնվող տեղական ուժերին հենվելու փորձերը: Հիմնական պայմանավորող դաշտը, սակայն, միանման պատմական ճակատագիրն էր, Այսրկովկասի ժամանակի իրավիճակը և ընդհանուր շահերի դրսևորումը³⁰:

Նշված դիրքորոշումը, սակայն միակը չէր հայ-վրացական հարաբերությունների ոլորտում: Եթե այդ ուղղության ներկայացուցիչներից կարելի էր նշել Հովսեփ Էմինի և հնդկահայոց ու մաս Հովսեփ Արղությաննի գործունեությունը, ապա այլ ուղղություն էր նշանավորում Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսի որդեգրած և հայ ու վրաց իրականության մեջ միարժեք գնահատության չարժանացած նրա քաղաքականությունը: Այն թեև չստացավ հետագա զարգացում, սակայն կարևոր վաղ էր հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի պատմության մեջ: Նման մոտեցման ազգային, քաղաքական ու տնտեսական դրդապատճառների ու հետևանքների վերհանումը կարևոր է XVIII դարի երկրորդ կեսին հայ և վրաց ժողովուրդների հետագա վախճարաբերությունների բնույթը ևս ճիշտ հասկանալու համար:

Վրաստան և ապա մաս Արցախ այցելած Հովսեփ Էմինի տպավորությամբ, ազատագրական շարժման ծավալմանը դիմադրել է հայոց կաթողիկոս Սիմեոն Երևանցին:

Հերակլն իր ստջև ոչ միայն Հայաստանի ազատագրման նպատակ չէր դրել, այլև աքաջարկում էր քննարկել անգամ հայոց և վրաց եկեղեցիները³¹ տարանջատող «տրոշ» դրույթներ վերանայելու հարցը, որը նշանակում էր թերևս հայոց եկեղեցին վրաց եկեղեցուն միացնելու վարձ³²: Այդ էր հիմնական դրդապատճառներից մեկը, որը Սիմեոն Երևանցուն ստիպում էր վերապահությամբ մոտենալ Հերակլի վարած «սիրալիր» քաղաքականությանը³³ և նրան ես էր պահում Հովսեփ Էմինի լավատեսությանը սատար կանգնելուց³⁴: Սիմեոն Երևանցին առավել չափավ լավատեսյակ ու իրազեկ էր Վրաստանում և, մասնավորապես,

վրաց արքունիքում տիրող իրադրությանն ու վրաց թագավորի նպատակներին:

Վրաց հետազոտող Լ. Տուխաշվիլին Միմեոն Երևանցու դիրքորոշումը բացատրում է ավելի լայն ընդհանրացումներով: Նրա կարծիքով «հայոց եկեղեցին հակադրվում էր վրաց կոդմնորոշմանը, որովհետև ցանկանում էր զբաղեցնել Վրաստանի տեղը Մերձավոր Արևելքի ժառանգորդների քաղաքական ծրագրերում, այսինքն՝ չնայած այն բանին, որ Էջմիածինը անհրաժեշտ պահերին ինքը ևս մահմեդական հարևանների դեմ ապավինում էր Քարթլ-Կախեթի ուժեղ հովանավորությանը, միաժամանակ և հանդես էր գալիս որպես հակառակորդ: Էջմիածինը վարձում էր Վրաստանի հետ հարաբերությունները հաստատել իրավահավասարության հիմունքներով և չէր բավարարվում միայն ողջ հայության անունից հանդես գալով: Նա օգտվում էր Թուրքիայի ու Իրանի կառավարողների պաշտոնական օժանդակությունից, հայ վաճառականության նկատմամբ նրանց «հովանավորությամբ» և հաճախ իր ազդեցությունը տարածում էր նաև ոչ հայազգի լուսավորչական բնակչության վրա³⁵: Հայոց կաթողիկոսը վարձում էր Մերձավոր Արևելքի բոլոր փոքր ժողովուրդների քաղաքական դաշինքը վրացիների հետ իրականացնել իր (իմա՝ հայոց կաթողիկոսի) միջոցով, ինչը կհանգեցներ Էջմիածնի դերի պահպանմանը և այս վերջինիս օգտին վրաց ազդեցության չեզոքացմանը: Միմեոն Երևանցին ուշադիր հետևում էր վրացիների հետ ասորիների և եզդիների բանակցություններին»:³⁶

Նման եզրակացության համար հիմք կարող է ծառայել ոչ միայն 1770 թ. օգոստոսի 15-ին Հերակլին ուղղած Իսայի վարդապետի նամակը³⁷, այլև Միմեոն Երևանցու նպատակասլաց ազգային-եկեղեցական քաղաքականության իրագործման ձգտումների և իրագործումների ողջ համակարգի հաշվառումը³⁸: Միմեոն Երևանցու նպատակասլաց գործունեության վերլուծությունը հիմքեր է տալիս պնդելու, որ նա հայոց քաղաքական իշխանության բացակայության և նրա *շուտափույթ* վերականգնման անհուստության պայմաններում վարձում էր մինչ աշխարհիկ պետականության վերականգնումի երազանքին հասնելը, ազգի գոյատևումը ապահովելու նպատակով օգտագործել աստվածապետական իշխանությունն ստեղծելու միջոցները՝ կենարոնակայան դարձնելով ամենայն հայոց կաթողիկոսության Մայր Աթոռը: Միմեոն Երևանցու նման գործունեության հետ չէին կարող հաշվի չնստել շրջակա բոլոր իշխողները, քանզի շոշափվում էին նաև նրանց ուղղակի շահերը և այդ քաղաքականությունը առնչվում էր նրանց վարած արտաքին և ներքին քաղաքականության հետ: Բնական է, ուստի նրանց վերաբերմունքի դրսևորումների մեջ Միմեոն Երևանցու քաղաքականության նկատմամբ նաև ոչ բարե-

հաճ վերաբերմունքի ամկայությունն ու նրա քաղաքականությունը ձախողելու ձգտումները:

Միմեռն Երևանցու նշված քաղաքականության ակնհայտ դրսևորում էր նաև հայոց միջավայրում կաթուղի քարոզիչների գործունեությունը կասեցնելու գործողությունները: Ախալցխայում բնավորված կաթուղի եվրոպացի քարոզիչներին ուղղված նամակում Միմեռն Երևանցին գրում էր. «ընդէ՞ր մոռանայք զԱստուածային օրէնսն, որ պատուիրէ՝ մի ցանկար ամենայնի, որ ինչ ընկերին է: Քանզի ահա ունիք դուք զճոխ թագաւորութիւնս և զշէն աշխարհս և զանթիւ բազմութիւնս ժողովրդոց և զմուտս նոցին: Ընդէ՞ր ոչ բաւականանայք այնու, քան եկեալ մտանէք իբրև զգողս ի մէջ հօտից մերոց, և գողանայք գոչխարս մեր և օտարացուցանէք ի մէջ և ձերացուցանէք, փեռեկտէք ի միմեռնց իբրև զհափշտակօղ գայլս և զայլայլութիւնս և զյախտեմական խռովութիւնս արկանէք ի մէջ սոցա: Զի՞նչ գոյր ձեզ ի յԱխալցխա, հայրենի քաղաք է ձեր, եթ ունէիք անդ զբնիկ ժառանգութիւնս և զժողովուրդս, զի այնքան երկար մնայիք անդ: Անիրաւ գողքդ մտեալ ի տուն մեր, նստէիք աներկիւղ իբրև զսեպուհ տեսարս և զժառանգութիւնս մեր յանդիման աչաց մերոց վայելէիք»³⁹, զբոլոր քաղաք մի շրջակայիքն իւրովք ի մէջ արստամբեցուցանել... Ասեմք զձեզ՝ թէ ելէք ի ժառանգութենէ մերմէ, դուք գրէք ի Պօլիս առ Քրիստոսասէր էլչին ֆռանկսիզաց զանգատ զմէնջ, թէ մեզ այսպէս և այնպէս արար: ... Գրեմ և ես ահա սիրով, զի մի ևս նովին անիրատութեամբ և գողութեամբ և խաբերայութեամբ շրջիցիք ի մէջ ազգիս մերոյ, ուր և հանդիպեսցիք: Կամ այսպէս պարտիք վարիլ, կամ ելանել և գնալ ի բուն երկիրն ձեր, զի երկիրքս այսոքիկ ոչ են *Ֆռանկստուն, այլ հայոց երկիր՝ ընդ իշխանութեամբ տաճկաց*: Դուք ասա ոչ ժողովուրդս ունիք, և ոչ թէմ և ժառանգութիւն...»⁴⁰:

Միմեռն Երևանցու զխավոր մտահոգությունը, սակայն, ներազգային դժվարությունները հաղթանարելն ու միաձուլլ ազգային կառույց ստեղծելու գործն էր: Կազմելով «Ջամբո» կոչված ժողովածուն, Միմեռն գրում էր. «յուսամբ, զի [աստուած] ... այց արասցէ և վերանորոգեսցէ զհնութիւն խղճալոյ ազգիս մերոյ և վանօրէիցս: Եւ յայնժամ եթ զշէնս ոչ, զմնէ զաւեր տեղիսն վրջից և զվիճակս իւրեանց ճանաչեսցեն իւրաքանչիւրքն: Քանզի ի ներկայումս, յորում գրեն զսոցունց, երեսուն և երկու ամ է աւերութիւն երկրիս և ամայութիւն վանօրէիցս, գորս մեք և շատք վարդապետք և աշխարհականք տեսաք ի շինութեան և ի շքեղութեան, որոց և ոմանց առաջնորդքն ևս զոն կենդանի յԱթոռօս ... որոց ի հարցանելն մեր գորպիսութիւն ինչ զվանից յայնցանեաց, մնային պապանձեալք, զի զճանապարհս զհնետանցն միայն էին սերտեալք և ոչ զայլ ինչ»⁴¹: Միմեռն Երևանցու կարծիքով «ցեցն ի միջոյ է և ոչ՝ արտաքուստ»⁴²:

Տարբեր վարչա-քաղաքական միավորներում Սիմեոն Երևանցու ներկայացուցչի պարտականություններն իրականացնում էին կաթողիկոսի կողմից նշանակված տեղապահ-ներկայացուցիչները (վեքիլները) և գործակալները, որոնք, ի տարբերություն նվիրակների, պետք է գտնվեին իրենց նշանակման վայրերում և ունենային շատ ավելի լայն լիազորություններ, քան միայն դրամահավաքություն իրականացնելու նպատակով առաքվող նվիրակները կամ տնտեսական գործարքներ իրականացնող գործակալները: Առավել ակտիվ ընդհանրություն է արձանագրվել հատկապես Կ. Պոլսում Սիմեոն Երևանցու կողմից առաջադրված կաթողիկոսական ներկայացուցիչներ ունենալու շուրջ⁴³: Սիմեոն Երևանցին մեծացրել էր թուանկչիների (հրացանակիրներ) խումբը⁴⁴, որի նպատակը ոչ միայն վանքի պահպանությունն էր, այլև տարբեր հանձնարարությունների և առաքումների ուղեկցումներն ու նրանց անվտանգությունն ապահովումը: Ուշագրավ է, որ անգամ Երևանի խաներն արշավանքներ կազմակերպելու դեպքում կամ մաման պատրվակներով զինվորներ (թուանկչիներ) էին խնդրում կաթողիկոսից, իսկ կաթողիկոսը չէր վարանում մերժելու նրանց խնդրանքը⁴⁵: Ուշագրավ է 1786 թ. մարտին Ղուկաս կաթողիկոսի պատասխան մամակը Թիֆլիսի մելիք Ավետիքին, որտեղ Կաթողիկոսը առարկելով մելիք Ավետիքին նրա առաջարկության առիթով, թե լեզգիների արշավանքի դեպքում վանքը կարող է հուսալ իր ինքնապաշտպանությամբ, Ղուկասը գրում է. «Ժսկ գոր գրեք, թե զգինտուրս պաարաստեալ կաբգեսցես ի պահպանութիւն սրբոյ Աթոռոյն, առ այդ իմա, սիրելիդ իմ, զի որպէս առեալ ենք զփորձն տեղականացս ի սոցունց, թե զհազարն ևս կացուցանիցենք անդ, այնքան անարէկ են, որ զգունդ ինչ ի թշնամեացն՝ իսկոյն զսուրբ Աթոռն թողեալ, փախչելոց են ի բերդն: Վասնորոյ մի արասցէ Տէր, եթէ դիմիցէն նոքա իմա՝ լեզգիները-Պ. Չ.] յայս կոյս, մեր օգնութիւնն յԱստուծոյ է և ի քրիստոսագօր Արքայէն»⁴⁶:

Վրաց պատմագիտության կողմից Սիմեոն Երևանցու գործունեության մասին վերաբերյալ բնութագրման մեջ զնահատելին այն ընդգրկումն է, որ տրվում է հայոց կաթողիկոսի գործունեությանը: Սիմեոն Երևանցին առավելապես հայտնի լինելով քաղաքական խնդիրների արծարծումների ժամանակ իր զգուշավորությամբ, բնավ հեռու չէր կանգնած իր ազգի առջև⁴⁷ ծառացած խնդիրներից և չէր սահմանափակվում միայն եկեղեցական բարեկրթագումների հարցերով⁴⁸: 1770 թ. Եկատերինա II կայսրուհուն գրած մամակում արձանագրելով, թե «մեք՝ ուղորմելիքս, երկրատրի արքայութեան ևս ենք այստեղ կալուտ», խնդրում է նրան «զոյն սէրդ, խնամքդ և զտրտութիւնդ անջնջելի վճռեսցես ի մէնջ, ի սրբոյ աթոռոյս, ի խղճալի յազգես մերմէ, զի քոյ ենք և ոչ օտար, նոյնպէս և ի գալլ ցան և ցիր եղեալ յազգս մեր տարածեսցես զեղբանի

տերութեանդ... յանձնեմ ի խնամս և յողորմութիւնս երկնատր քազաւորին աստուծոյ, և զխղճալի ազգս մեր և զմեզ և զաւորք Աթոռս յետ աստուծոյ ի խնամս, ի յողորմութիւն և ի սէր քոյոյ քազմատաւի ողորմութեանդ. յուսալով և ևս ընկալնուլ զապահովութիւն և զմխիթարութիւն»⁴⁹: Որ Սիմեոն Երևանցու վերոբերյալ տողերը զուտ քաղաքավարական արտահայտություններ չէին, կարելի է համոզվել ետզոությունից, որտեղ նա շարունակում է և խնդրում մանրամասն տեղեկանալ Հովհաննես Լազարյանից՝ «Քի Յովանէս ծառայէ ձերմէ կարէք գիտէլ, որում գրեալ ենք ի կարճոյ, զի երկարապէս և պարզօրէն գրելն մեր զայսպիսեաց կարի և շատ վտանկաբեր է մեզ և *ազգին մերոյ*»⁵⁰: Հովհաննես Լազարյանին գրած նամակում Սիմեոն Երևանցին կրկին նշում է. «Արդ զայստսիկ երկուս խնդիրս, զորս գրեցի ընդ միւս վտուտային, ում և կամիցիս ըստ պատշաճաւորութեան եթէ յայտնիցես, չէ այնքան հոգ: Բայց զերբորդս զայս, որ գրեմ ահա, ոչ է յայանելի և յայլոց բերան ձգելի, այլ միայն քում խոհեմութեանդ իբր խօստովանութիւն և *ի պատշաճ ժամու յայտնիլ առանձին, որ կամեցող է և կարող ի գլուխ բերել*»⁵¹:

Այն, որ միայն Եկատերինա կայսրուհին էր լույ, որ «*կամեցող է և կարող՝ ի գլուխ բերել*» խնդիրը, Սիմեոն Երևանցուն թելադրում էր բոլոր մյուս հարևանների հետ բարիդրացիություն պահպանելով հանդերձ, նրանց նկատմամբ ունենալ հատուկ զգուշավորություն և ձեռնպահ մնալ ու նաև կասեցնել ազգի առջև ծառացած գերխնդրի քննարկումները՝ ժամանակավրեպ ու արկածախնդիր գործողություններով հարվածի տակ չղնելու համար սեփական ժողովրդի այն հատվածին, որը կրելով օտարի լուծն ու անարգանքը, դեռևս շարունակում էր կառչած մնալ իր հողին:

Ա. Ռ. Հովհաննիսյանի ընդհանրացումով, «Հերակլը Էմինի նկատմամբ ցուցաբերում է մեծ բարեհոգություն, հաճույքով լսում է ազնվականությանը սանձելու, կրթությունը բարեփոխելու և Վրաստանում եվրոպական գիտելիքների տարածման մասին նրա խորհուրդները, սակայն ամեն անգամ խուսափում է հայկական հողերի ազատագրման կոնկրետ ծրագրերի քննարկումից. նա լիակատար պատրաստակամություն է դրսևորում օգտվելու Հովսեփի Էմինի ծառայություններից, սակայն լույ իր կողմից գծված շրջանակներում, իսկ Էմինը անմիջապես ձգտում է առաջադրել իր քաղաքական ծրագրերի իրականացման հարցը»⁵²: Հ. Էմինը իր ծրագրերի մշակման ժամանակ նկատի չէր ունեցել, որ Հերակլը ձգտում էր կառուցել ոչ թե կովկասյան ժողովուրդների դաշնություն, այլ հենց վրացական պետություն⁵³: Վրաց արքայի իրական, ընթացիկ շահերը հակադիր էին Հ. Էմինի քաղաքական երազանքներին⁵⁴: Հերակլ արքայի «ընթացիկ շահերը» ակնհայտ էին անգամ Էնգելիում գտնվող ռուսական հյուպատոսին, որը գրում էր արքունիք, թե «*грузинский владетель Ираклий по вступлении в правительство Грузиию, оказав*

во многих случаях по соседству и по христианству гражданам и - народу Эриванскому защите от персидских наглостей, паче же от разбойнических в том краю иногда зборищей... то сами Эриванские армяны охотно прибегают ко владельцу Ираклию, и не отказывают ему в деньгах по ево иногда требованиям»⁵⁵.

Ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ երբ Էմինը Հերակլի պահանջով⁵⁶ ստիպված էր բողոքելու Վրաստանի սահմանները ե հանդիպելով Մուշի Առաքելոց վանքի առաջնորդ Հովնան վարդապետի կողմից ուղարկված 13 անձանց, առաջարկում է նրանց հետ միասին ուղևորվելու Մուշ, Հովնանի դեսպանագնացները ընդհանում են և հայտարարում, թե իրենք լիազորված չեն Հովնանի կողմից և չեն կարող գործել Հերակլի կամքին հակառակ⁵⁷: Հ. Էմինին մնում էր բռնել ոչ թե Հայաստանի, այլ Հյուսիսային Կովկասի ճանապարհը:

«Նոր տետրակի» հրատարակության տարում դեռևս ընթանում էր ռուս-թուրքական պատերազմը: Պատերազմի երկրորդ տարում Հայաստանի ազատագրության հույսը Ռուսաստանի և Վրաստանի հետ էր կապել նաև Մովսես Սարաֆյանը՝ 1769 թ. հատուկ նամակում արտաքին գործերի կոլեգիայի համար շարադրելով իր ծրագիրը⁵⁸:

Պատերազմում Օսմանյան պետությունը թեև պարտություն կրեց և Ռուսաստանը Քուչուկ Կայնարջիի պայմանագրով ձեռքերի ազատություն ստացավ համեմատաբար ավելի անկաշկանդ գործելու Այսրկովկասում⁵⁹, սակայն Վրաստանը, որ մի կողմից զեն. Մեղենի միջոցով 1775 թ. պահանջում էր պատերազմը շարունակել Իրանի դեմ, մյուս կողմից պարտադրված էր 1776 թ. Այսրկովկասյան տարածաշրջանի իրադրությանը աչալըզորեն հետևող Օսմանյան արքունիք ուղարկել դեսպանություն՝ հավաստիացումներ կատարելու Օսմանյան պետության նկատմամբ իր քաղաքականության անշրջելիության մասին և կնքելու զադտնի պայմանագիր, որն էլ իր հերթին հարուցեց Ռուսաստանի դժգոհությունը⁶⁰: Դեսպանի պարտականությունները դրված էին հայազգի Գուրգեն Ենիկուլայանի⁶¹ վրա, որը կատարելով իրեն տրված առաջադրանքը, վերադարձին Կ. Պոլսից Վրաստան հրավիրեց նաև Հակոբ Ռայնեզին⁶² ու նշանավոր տպագրիչ Պողոս Արաբյան-Հովհաննիսյանին⁶³:

Ռուս-թուրքական հակամարտությունը 1770-ական թթ. վերջերին հասավ հանգուցալուծման իր նոր վալին: Քուչուկ-Կայնարջիի պայմանագրով⁶⁴ անկախ հռչակված Դրիմի խանությունը Ռուսաստանին միացնելու և հյուսիսկովկասյան տարածքների բնակեցման նպատակով իրականացվեց Դրիմից քրիստոնյա բնակչության՝ հայոց և հունաց, դուրս բերումն ու Նոր-Նախիջևանի հիմնադրումը 1778-1779 թթ.: 1778 թ. Հերակլ II-ը նախաձեռնեց⁶⁵ և 1779 թ. իրականացրեց Երևանի խանությունը Վրաստանին միացնելու վարձ, որն ավարտվեց Արարատյան դաշ-

տի հայ բնակչությունը⁶⁶ Վրաստանի տարածք փոխադրելու և այնտեղ մարդաթափ որոշ վայրեր բնակեցնելու փաստով⁶⁷:

Ի վերջո, Միմեոն Երևանցին, ամբողջ իր հեղինակությամբ ու ազդեցությամբ միջամտելով հանդերձ, ի զորու չեղավ կասեցնելու ոչ Արցախի հայ մելիքների միջև եղած գոտությունները⁶⁸, և ոչ էլ Հերակլի կողմից 1779 թ. կատարված Արարատյան դաշտի հայաթափությունը⁶⁹: 1779 թ. Քերիմ խանի մահը ավելի էր սրել իրավիճակը և լուրեր էին տարածվում, թե Հերակլն այնուհետև կարող է արշավանքը շարունակել դեպի Իրանի խորքերը: Հերակլը տեսնելով Երևանի բերդի գրավման ձգձգումը, զինվորներին հրամայեց պատրաստ լինել ծմեռելու Հայաստանում: Արշավանքը արդեն ձգվել էր երեք ամիս և դժվար էր գուշակել, թե որքան ևս կարող էր տևել, եթե սուրհանդակը Հերակլի անունով նամակ չերեր՝ տեղեկացնելով, որ վրացական զահի հավակնություններով Արևմտյան Վրաստան է ժամանել Բաքար արքայազնի որդի Ալեքսանդրը: Հերակլը ստիպված էր Երևանում մոտորավ նշանակել Մուխրանի տիրոջը՝ Հովհաննին, “ և վերադառնալ ետ”⁷¹: Նույն թվականի դեկտեմբերի 23-ին Կ. Պոլսից ռուսական դեսպան Ստախինը հաղորդում էր, թե “На сих днях приехал сюда один грузинский князь с двумя дворянами и семью служителями, которому от Порты дана квартира в одном загородном турецком доме и который предъявляется шуриным всевысочайше известного Джаныкли-Али-паши, ушедшим от грузинькаго владельца принца Гераклия, а сего Порты почитает своим подданным, добровольно ей прошлаго года поддавшимся чрез своего бывшего здесь посланца”⁷²: Ալեքսանդրի Ռուսաստանից Իրան՝ Քերիմ խանի մոտ, ժամանելու նպատակները իրազեկորեն արձանագրել է նաև Հ. Միքայել Չամչյանը Բասրայից 1772 թվականի օգոստոսի 20-ին Մելքոնյան արքաինորը գրած իր նամակում. «Իսկէնաէր պէյն, որ է իսկական ժառանգ իշխանութեան վրացոց Թիֆլիզ քաղաքի, ի քազմաց հետէ եկեալ է ի Շիրազ առ Քերիմ խանն օգնութիւն առնուլ ի նմանէ, առ ի կորզել գԹիֆլիզ և գայլ տեղիս հայրենի ժառանգութեան իւրոյ ի ձեռաց Հերակլի պատերազմաւ. և նա յապաղեցուցանէ: Սա քազում անգամ ասացեալ է, թէ ես ոչ գտի զոք քահանայ ինձ հաճոյ: Իսկ ումանք անմտածօղք ասացեալ են, թէ կարես գայնայիսին գտանել ի Պասրայ՝ այս անուն: Եւ նորա գայս լուեալ՝ յորդորեալ է զքազումս, զի գոնէ թուրք մի գրեցից առ նա. և իմ լուեալ գայս՝ խորհրդով քարեկամաց՝ գրեցի՝ առ նա թուրք մի՝ զի թէպէտ ընդ իշխանաւորաց խառնիլն ոչ թուի ինձ բարի, բայց ի հեռուստ ևս քարեկամ ունիլ գայնայիսին, ոչ նուազ բարի է»⁷³:

1780 թ. Հերակլը վարձեց ավարտին հասցնել իր մտադրությունը և արշավել դեպի Երևան: Սակայն Երևանի խնդրի լուծման ճանապարհ-

հին, ըստ վրաց հետազոտողների⁷⁴, կանգնած էր Ռուսաստանի հետ վախճարաբերությունների սրման վտանգը:

Օսմանյան արքունիքը ևս XVIII դարի վերջին քառորդին անընդմեջ մեծացնում էր Այսրկովկասում իր ազդեցությունը, պարբերաբար նվերներ ուղարկում այսրկովկասյան բոլոր կառավարիչներին, նրանց հրահրում դիմակայել Ռուսաստանի առաջխաղացմանը կամ ձեռնպահ մնալ Վրաստանի հետ դաշնակցելուց, հաճախակի արշավանքներ ձեռնարկել Վրաստանի դեմ, լուրջ սպառնալիքներ ստեղծել Վրաստանի անկախության համար:

Հայ-վրացական միացյալ թագավորության ստեղծման գաղափարը, այսպիսով, կարող էր իրատեսական համարվել մինչև 1770-ական թթ. վերջը, երբ Այսրկովկասում դեռևս ոչ մի այլ պետություն վախարհիներ չէր եկել Վրաստանին⁷⁵: 1780 թ. հունվարի 1-ին անակնկալ ձևով, ըստ Հ. Արղությանի գրառած օրագրության, իրեն է այցելել ռուսական արքունիքի քարձրաստիճան պաշտոնյաներից Ի. Պ. Գորիչը և հայտնելով, թե ռուսները մտադիր են արշավել մերձկասպյան տարածքներ՝ իրենից տեղեկություններ է խնդրել Այսրկովկասի և Պարսկաստանի իրադրության մասին:

Հաջորդ օրը՝ հունվարի 2-ին, Հ. Արղությանին են այցելել նաև Ա. Սուվորովը և Հ. Լազարյանը: Ա. Սուվորովը, հուսադրելով հայ գործիչներին, թե ռուսները մտադիր են վերականգնել հայոց պետականությունը, տեղեկություններ է հարցրել Էջմիածնի և ընդհանրապես Հայաստանում տիրող իրավիճակի մասին: Այնուհետև Ա. Սուվորովը ճանապարհվել է Գ. Ա. Պոտյոմկինի մոտ՝ զեկուցելու նրան տեղի ունեցած գյուլջի մասին:

Հունվարի 3-ին Գ. Ա. Պոտյոմկինը իր մոտ է հրավիրում Հ. Արղությանին և Հ. Լազարյանին, որոնց հետ զրույցի ժամանակ հարցեր է ուղղել նաև հայերի և վրաց թագավորի մասին: Գ. Պոտյոմկինը պահանջել է Ռուսաստան հրավիրել նաև Հովսեփ Էմինին:

Հունվարի 13-ին Հ. Լազարյանին ու Հ. Արղությանին իր մոտ է հրավիրում Ա. Սուվորովը և մանրամասն տեղեկություններ խնդրում Արցախի մելիքների և վրաց թագավորության մասին: Ըստ 1780 թ. հունվարի 10-ով թվագրված և Հովհաննես Լազարյանին վերագրվող վավերագրի⁷⁶, Հայաստանի ազատագրության ու հայ պետականության վերականգնման գործում հիմնական դերակատարում պետք է ունենային հայ իշխաններն ու հայ ժողովուրդը, սակայն անհրաժեշտ էր, որ նրանք ստանան Ռուսաստանի աջակցությունը և Դերբենտում կենտրոնացնելով իրենց բանակի կորիզը, շարժվեին դեպի Շամախի ու Գանձակ՝ ունենալով Ռուսաստանի զինական օգնությունը: Համոզմունք է հայտնվում, որ Արցախի հայ իշխանները կմիանային այդ արշավանքին և կազատագրվեր նաև Երևանը: Հայ նորաստեղծ պետությունը ունենալով ռու-

սաց օժանդակությունը, իր հերթին կարող կլինեին հենարան լինելու Ռուսաստանին և հայոց պետականության վերականգնումը կեանքեցներ Ռուսաստանի նկատմամբ ոչ բարյացկամ տրամադրված Թուրքիայի ու Իրանի զգալի թուլացմանը: Ենթադրվում էր, որ մեծապես աճ կունենար նաև ռուս-իրանական առևտուրը:

Այդ սպառնալիքներին դիմակայելու և Ռուսաստանի օժանդակությամբ տարածքային նվաճումներ ունենալու ակնկալիքով Հերակլ II-ը 1782 թվականին համաձայնեց և 1783 թ. հուլիսի 24-ին Ռուսաստանի հետ կնքեց Գեորգիկյան հայտնի պայմանագիրը⁷⁷: Պայմանագրի կնքումով Հերակլը մտադիր էր ամրապնդել իր ազդեցությունը Արևելյան Այսրկովկասում⁷⁸, սակայն իրականում սաացվեց հակառակ վիճակը: Վրաստան ժամանած Ստ. Բուրնաշևը արդեն օգոստոսի 3-ին տեղեկացնում էր Պ. Ս. Պոտյոմկինին, թե Հերակլը Ախալցխայի փաշայից նամակ է ստացել, որով փաշան բարեկամական տոնով տեղեկացնում է Հերակլին Ախալցխա ժամանող լեզգիների մասին: Հերակլին այդ թվում է չարագուշակ զգուշացում, որովհետև մինչ ռուսական զորքերի Վրաստան ժամանումի մասին որոշման լուրը Ախալցխայի փաշան չէր ընդունում լեզգիներին⁷⁹: Ավելին, ըստ վաճառականների բերած լուրերի, Էրզրումի շրջակայքի գյուղերի բնակչությունը ռուսական զորքերի սարսափից իր ունեցվածքով արդեն վտխադրվում է ամրացված վայրեր⁸⁰:

Կռահելով Օսմանյան կառավարության հնարավոր արձագանքը Գեորգիկյան պայմանագրի նկատմամբ, ռուսական արքունիքը 1783 թ. հոկտեմբերի 27-ին հատուկ հրահանգով պահանջում է Ռուսաստանի արտակարգ դեսպանի և լիազոր մինիստրի պաշտոնով Կ. Պոլսում գտնվող Բուլգակովից. «Есть ли бы по поводу сего договора приметили вы в публике какие либо беспокойства, не оставите вы употребить старание ваше к опровержению могущих последовать от того неосновательных толкований; как и Порте при случае какого либо с ея стороны отзыва, изясни, что как с одной стороны царь Ираклий, будучи никому не подвластным, мог сделаться вассалом нашим и с преемников престола нашего и просил нас о покровительстве нашем над царствами Карталинским и Кахетинским, собственно ему принадлежащими, так и мы, по единоверию нашему, восхотели дозволить ему оное; и что в прочем сей договор не отменяет ничего в существе дел *в тех царствах*, которыя на прежнем основании остаться имеют. И что, на конец, малое число войск наших, там будущих, не может подавать повод к каковым либо далновидным заключениям... Отправлен на почте 31 октября. Высочайше опробованной отдан секретарю Пряелову 9 ноября»⁸¹.

Օսմանյան պետությունը թեև ի վիճակի չէր դեռևս սեփական ուժերով⁸² կասեցնելու ռուսական զորքի հնարավոր մուտքը Այսրկովկաս⁸³,

սակայն Վրաստանի դեմ ուղղեց Հարավային Կովկասի ու Արաքսաականի, Դաղստանի ու հյուսիսային Կովկասի գրեթե բոլոր իշխողներին⁸⁴: Վրաստանին հարկի վճարումը դադարեցրին Երևանի ու Գանձակի խաները⁸⁵: Հերակլին դադարեցին ենթարկվել Ղազախ-Շամշադինի քաթարները⁸⁶: Շուտով պարզվեց, որ Հերակլ II-ը Արևելյան Այսրկովկասում ոչ միայն արդեն ի վիճակի չէր վարելու ակտիվ քաղաքականություն, այլև պետք է մտահոգվեր գեթ իր ունեցած դիրքերը պահպանելու մասին⁸⁷:

Այդ իրավիճակը իր կնիքը թողեց հայ-վրացական հարաբերությունների վրա: Հայագգի գործիչները հայոց պետականության վերականգնման հեռանկարն սկսեցին կապել ուղղակիորեն Ռուսաստանի հետ՝ ավելի քիչ տեղ թողնելով Վրաստանին⁸⁸: Այդ ակնհայտորեն դրսևորվեց և հայ-ռուսական դաշնագրերի մախագծերում և Ալի Մուրադ խանի հետ վարվող բանակցությունների ընթացքում:

Գեորգիևյան պայմանագրից հետո տեղի տալով այն լուրերին, թե Ռուսաստանը պատրաստվում է բացի Վրաստան առաջվող սահմանափակ զորամասից Այսրկովկաս արշավել մեծաքանակ բանակով, իրագեկ լինելով մահ Ալի Մուրադ խանի հետ ընթացող բանակցությունների փաստին, Հերակլը 1784 թ. Ռուսաստան ուղարկած նամակում քվարկում էր իր ակնկալություններն ու պահանջները այդ ձեռնարկումից, բայց և ստիպված էր դիվանագիտորեն գրել ռուսական արքունիք, թե շատ հեշտ է հայոց պետականության վերականգնումը, եթե Ռուսաստանն այդ բարեհաճի և եթե հայերը նման ցանկություն հայտենեն⁸⁹: Տվյալ դեպքում Հերակլ Երկրորդն այդ քայլով փորձում էր իր ձեռքում պահել մահ Ռուսաստանի մախաձեռնությամբ հայ պետականության ստեղծման հայոց հույսը և ինչպես հարևան մնացած ժողովուրդների, այնպես էլ հայոց մոտ պահպանել իր բարձր վարկանիշը, ազատարարի առաքելության իր համբավը⁹⁰: Չնայած այն հանգամանքին, որ հայ-ռուսական դաշնագրի մեջ Վրաստանի մասին որևէ ակնարկ իսկ չկա, և Հայաստանի ազատագրության խնդիրը պայմանավորված է միայն Ռուսաստանի ցուցաբերելիք օժանդակության հետ, հայ գործիչները, այնուամենայնիվ, ինչպես Հնդկաստանում, այնպես էլ Ռուսաստանում անտես չէին առնում Վրաստանի գործոնը: Այդ հստակորեն դրսևորված ենք գտնում հատկապես Հովսեփ Արղությանի կողմից 1784 թվականին Գ. Ա. Պոտոմկինին գրած նամակներում⁹¹:

Առավել ուշագրավ է 1786-87 թթ. ստեղծված իրադրության մեջ Հովսեփ Արղությանի դիրքորոշման մեջ նկատվող շրջադարձը: Ը. Շահամիրյանին 1786 թ. սեպտեմբերի 3-ին գրած նամակում Հ. Արղությանը համառոտ ներկայացնելով 1783 թվականից հետո իրադարձությունների ու բանակցությունների ընթացքը, չի քաբցնում իր վերավժնեքը ընթացող

բանակցություններից ու դիրքորոշումներից: Ռուսական կողմից իր դժգոհությունը ներկայացնում է հայոց դեսպան Ստեփան Դավթյանի նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքի համար. «երկու ամ յուսադրեն և պահեն, զկատարածն գործոյ նորա չգիտենք»: Հ. Արղությանը դժգոհ է Դուկաս կաթողիկոսից, որովհետև «ներ սրբազան կաթողիկոսն առ տիրուհին ոչ գրեաց զիր (թեպետ բազմիցս սոխպեցին սոքա), այլ զօրագլուխն՝ ծածկեալ բանիւք, որպէս թէ հաճախ ցուցանելով յառաջադրութեանն սոցա՝ որպէս բժռտքն զկատարեալ լուսոյ ցանկանալով և եիւանդքն՝ զօրեղ բժշկի: Եւ այս ի յերկիւղէ սարակինոսացն, զի մի շշնջիւն ինչ լուեալ վնասեցեան զազգս մեր ըստ ամենի բարուց իւրեանց: Հայաստան աշխարհի մերում ի ժամանակս ինքնակալացն մերոց Տիգրանայ, Արշակայ և Տրդատայ և այժմոյս ստորանկանելն սոքա և ապա հայցուածք՝ փրկել զինքեանս ի ծառայութենէ յանօրինաց և զայս առ այս պատկանեալս, զոր առեալ վերոյիշեալ պարոն Ստեփանն մատոյց որոց պատկան էր և սպասէ պատասխանոյն»⁹²: Արղությանը դրան հակադրում է Շ. Շահամիրյանի մտահոգությունները և գրում, թե նման խնդիրների մասին «չիք որ խորհող և մտածող ազգի մերում...այլ միայն հայցեն թէ՝ “զմեզ փրկեցէք”»: Երբ փրկեն սրով, ըստ օրինի թագաւորաց, հարկաւորին ծառայառնել իւրեանց»⁹³: Առավել ուշագրավը, սակայն Հ. Արղությանի խորհուրդներն են Շ. Շահամիրյանին: Խնդրելով նամակ ու նվերներ առաքել կայսրութիւն, որպեսզի «առաւել զիտասցին, թէ *գոյ ի մէնջ այնպիսի իշխան ի ազգէն հայոց, որ կարէ համապատասխանել իւրեանց յօժարութեան*», Հ. Արղությանը, սակայն, զգուշացնում է, թէ «Եւ վասն հայրենեացն մերոց, որպէս հաճեսցիս, ոչ է հանդէպ գրել վասն վրաց միաբանութեանն, որպէս թէ ուրախ ես, է ապա թէ որպէս ըսգացեալ էք, այնպէս պարտիք յառաջ տանել, որպէս շուրջ եղեալ թշնամիքն տեսանելով զայն շնորհ՝ նկուն եղիցին և մի գուցէ զեղջիւրս իւրեանց բարձրացուցեն ի վերայ նորին բարձրութեան արքային՝ թէ ուր եմ՝ որս յուսացեալ էիք: Խոհեմութեամբ քով կարես իմանալ և դատել, զի՞նչ ասես»⁹⁴:

Հնդկահայոց համակրանքը Վրաստանի նկատմամբ պահպանելու համար Հերակլը 1786 թ. Շ. Շահամիրյանին շնորհում է վրաց իշխանի տիտղոս: Հերակլ Երկրորդին ուղղած Շահամիր Շահամիրյանի 1787 թվականի հոկտեմբերի 15-ին գրած պատասխան նամակում Հերակլին առաջարկվում էր տարագիր հայությանը հավաքելու Վրաստանի կազմի մեջ գտնվող Լոռու գավառում:

1787 թ. սեպտեմբերին ռուս-վրացական զորքերը գտնվում էին դեպի Գանձակ արշավանքի ճանապարհին, որով ծրագրվել էր հարված հասցնել Իբրահիմին և օժանդակել հայ մելիքներին իրենց ենթակա բնակչությանը վտիսադրվելու վրացական պետության սահմանները, երբ ռուս-թուրքական պատերազմի բռնկման կապակցությամբ հրաման

սաացվեց Վրաստանում Ռուսաստանի ներկայացուցիչ Մա. Բուռնաշևի անունով՝ Վրաստանում գտնվող աուսական երկու գումարտակներով անհապաղ վերադառնալ Ռուսաստան:

Հովսեփ Արղությանին մնում էր քաջալերել Արցախի մելիքներին՝ ավելի եռանդուն կերպով համախմբվելու Վրաստանի շուրջ, զոնե ժամանակավորապես այլևս չեռսալ ռուսական օժանդակություն ու սպասել սկսված ռուս-թուրքական պատերազմից հետո Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության շրջադարձին: Նշելի է, որ Վրաստանից ռուսական զորքերի ետ կանչվելուց հետո Հերակլ II-ը ևս ստիպված էր Վրաստանը ավերումներից զերծ պահելու նպատակով⁹⁵ որդեգրել այլընտրանքային քաղաքականություն: Այդ է հիմնական պատճառը, որ Հերակլին ստիպեց նոր դեսպանություն ուղարկել Կ. Պոլիս և «գրարեկամության» պայմանագիր կնքել Օսմանյան արքունիքի հետ⁹⁶:

1788 թ. հայ և վրաց իրականության մեջ ստեղծված իրավիճակի համառոտ բնութագիրը Դուկաս Կարնեցին շարադրել է 1789 թ. փետրվարին Հնդկաստան՝ Խաչիկ Առաքելյանին, ուղղած նամակում. «Եւ զՀերակլայ պետէն վրաց այսպէս ծանիցես, որ յառաջագոյն շատ յաջողութիւն ունէր, բայց մինչ ձեռն էարկ ի Ռուսաց տերութիւնն և անտի զԳՌ (3000) այր զօրս բերեալ ետ առ ինքն, շրջակայ ամենայն այլազգիքն թշնամի եղեն նմա և ի ձեռն լեզկեաց զբազում վնասս և աւերս հասուցին երկրին: Ապա յանցեալ ասարիսն զօրքն ռուսաց վերադարձան ի յերկիրն իւրեանց և ինքն պարտնն ընդ օսմանցուց հաշտութիւն արար, մնաց նմա մի գլխատր թշնամի՝ Արցախ գաւառի իշխօղ Իբրահիմ խանն, որ զԳեանջայու երկիրն յափշտակեալ էր յիշխանութենէ նորին և զքանի հազար տուն դազախ է վարեալ ի կալուածոյ նորայ և իբրու իրացուցեալ: Վասն որոյ և Հերակլ արքայն այժմ ընդ Դարբանդու և Շամախու իշխօղ Ֆաթալի խանին միաբանեալ, ի միասին զօրօք բազմօք գնացին և ստին զԳեանջայ և դիմեցին ի յԱրցախ գաւառն՝ ի վերայ Իբրահիմ խանին: Եւ նա ամբացեալ է ի դղեկին իւրում՝ ի Շուշի, և չէ յայտնի, թէ սկսեալն որպէս իցէ վերջանալոց:

Այլ վասն Խանսայու մելիքացն ծանիցես, որ քանիքն ի նոցանէ նուաճեալք էին ընդ ձեռամբ տաճկաց և ունայնացեալք յամենայնէ, մնացեալ էին մելիք Ադամի որդի Մեճլումն և մելիք Յովսէփի որդի Ապովն, որք սակաւ մի յիշխանութիւն էին, սակայն և նոքա յանցեալ տարին մինչ վրաց պետն գնաց ի Գեանջայ, յարեցան ի նա՝ ապստամբելով ի յԻբրահիմ խանէն և, ի դառնալ վարքով վրաց պետին վասն յառնելոյ լեզկեաց ի սահմանս Վրացտանու, նոքա ևս քանտօք ընտանտօք իւրեանց դատարկ փախեան ի Վրաց երկիրն և զրկեցան յամենայն կայից իւրեանց և ի բնակութեանց: Եւ այժմ ընդ վրաց պետին գնացեալ են, զի թերևս զօղորվորդսն իւրեանց առ ձեռն բերիցեն, տեսցոք թէ որպէս լինիցի»⁹⁷:

1787–1791 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ավարտից հետո Ռուսաստանը չէր շտապում Վրաստան վերադարձնել Գեորգիայան պայմանագրով նախատեսված զորաքանակը, քեև իրադրության փոփոխության և իրանական կողմից սպասվող սպառնալիքների պայմաններում Հերակլը անընդմեջ նամակներ էր առաքում Ռուսաստան՝ պատրաստ լինելու համար սպասվող իրադարձություններին՝ խնդրելով Վրաստան առաքել ռուսական զորքի նոր խմբաքանակ:

Նման իրադրության մեջ Արցախի հայ մելիքների համար ևս հասկանալի էր, որ Հայոց թագավորության վերականգնման մասին իրենց ցանկությունները չէին կարող արժանանալ Հերակլի հավանությանը, ուստի Հերակլի գործուն աջակցությունը ստանալու նպատակով նրանք հակվում են առաջադրելու կոմպրոմիսային տարբերակ:

Ռուսական արքունիք և Հոփսեվ Արդությանին ուղղված նամակներով Արցախի հայ մելիքները, նկարագրելով իրենց անելանելի վիճակը, օժանդակություն էին խնդրում և 1793 թ. ներկայացնում իրենց համաձայնությունը Ռուսաստանի օժանդակությամբ Իբրահիմի լծից ազատագրվելուց հետո ընդունելու Հերակլի թոռան՝ Դավիթ արքայազնի իշխանությունը⁹⁸, կամ Դերբենտի և Կասպից ծովի ափերին տեղ հատկացնելու պարագայում փոխադրվել այնտեղ՝ իրենց հպատակ բնակչությանը, եթե Ռուսաստանն այլևս ի վիճակի չէ գեթ վաքրիկ գորախումբ առաքելու Այսրկովկաս Իբրահիմ խանի տիրապետությունից իրենց ազատագրումը դյուրացնելու նպատակով: Հ. Արդությանը ստացված նամակներն առաջարկությունները քարգմանելով ռուսերենի՝ ներկայացնում է Գրիգոր Պոտյոմկինի մահից հետո ռուսական արքունիքում մեծ ազդեցություն ձեռք բերած կոմս Պլատոն Չուբովին:

Մելիքների դիրքորոշման մեջ այդ փոփոխությունը արդեն շրջանցում է Վրաստանից ունենալիք ակնկալությունները և նախանշում նրանց ինքնուրույն հանդես գալու վճռականությունը: Ռուսական կողմից պատասխանի հապաղման⁹⁹ և Այսրկովկասում իրադարձությունների սրնթաց զարգացման պայմաններում հայ մելիքները ստիպված էին կատարել սեփական դիրքորոշման նոր հստակեցումներ: Աղա Մահմադ խանի արշավանքը Այսրկովկասում ստեղծում էր ուժերի նոր հարաբերակցություն: Վերջինիս կողմից Իրանի գերակայությունը ընդունելու պահանջը մերժել էին Հերակլ II-ը և Իբրահիմ խանը: Որպես Վրաստանին հարկատու՝ իր դիրքորոշումը հստակ չէր դրսևորել Երևանի խանը՝ սպասելով դեպքերի զարգացմանը: Նման պայմաններում Արցախի մելիքների դիրքորոշման մեջ հանդես է գալիս նոր շրջադարձ: Մելիք Մեջլումը հայ իշխանությունների ռխերիմ հակառակորդ Իբրահիմ խանի դեմ վարձում է օգտագործել Իրանի նոր բռնակալի հեա նրա հակամարտության հանգամանքը՝ այլևս չհուսալով ռուս-վրացական օժանդա-

կության ձգձգվող ու անորոշ սպասումին: Մելիք Մեջլումը իր գորաբանակով միանում է Արցախ ներխուժած Իրանական բանակին՝ հուսալով Իբրահիմ խանի տապալումին հետո ստանալ Արցախի իշխանությունը: Աղա Մահմադ խանի արշավանքը, սակայն որքան սրնթաց, նույնքան և կարճատև լինելով, չի ապահովում Այսրկովկասում նրա կայուն իշխանության հաստատումը, անառիկ է մնում Արցախի միջնաբերդը հանդիսացող Շուշին: Իբրահիմ խանը ևս Աղա Մահմադ խանի թշնամին լինելու խաղաքարտով հայտնվում է նրա դեմ թշնամանքով տրամադրված Ռուսաստանի դաշնակիցների բանակում: Թիֆլիսն ավերելուց հետո Աղա Մահմադ խանը այնտեղ մնում է ընդամենը մեկ շաբաթ: Աղա Մահմադ խանի Իրան մեկնելուց հետո Մելիք Մեջլումը մնալով Հայաստանում, Գանձակի խանի հետ միասին վարձում է դիմակայել վրացական բանակի պատժիչ արշավանքին, որտեղ և կնքում է իր մահկանացուն: Վրացական բանակի պատժիչ արշավանքը թեև նպատակ ուներ վերականգնելու Վրաստանի սասանված դիրքը Այսրկովկասում և Գանձակի ու Երևանի խաներին ստիպելու շարունակել իրենց հնազանդությունը Վրաստանին, սակայն առանց ռուսական օժանդակության այն այլևս չէր կարող վճռական դեր խաղալ: Իրանի տիրապետության վերահաստատման վտանգի պայմաններում Այսրկովկասի իրադրությունը ստանում է նոր զարգացումներ: Ռուսական բանակի 1796 թվականի արշավանքը նպատակ ուներ կանխելու Աղա Մահմադ խանի իշխանության ամրապնդումը Այսրկովկասում: Նման պայմաններում շարունակվում են նաև հայ բնակչության համակրանքը շահելու վրաց թագավորության վարժերը ինչպես Վրաստանում, այնպես էլ նրա սահմաններից դուրս: 1796 թ. մայիսի 10-ին վրաց Գեորգի արքայագնը հատուկ նամակ է առաքում անգամ Հնդկաստան՝ Շ. Շահամիրյանին տեղեկացնելով Վրաստանում ստեղծված իրավիճակի մասին, հուսադրում, թե «մեծագունեղ Ռուսասաց թագավորն ի վերայ մեր և ի վերայ երկրիս մերոց որ ողորմեցեալ է, յուսամբ բազմապատիկ քան զառաջինն մեծասցի և ճոխասցի երկիր մեր և թագաւորութիւն մեր» և առաջարկում է «զի և քոյդ եհաս ժամանակ, զի գորս ի վաղնջուց դիտմունք և խորհուրդք ունիցիս ի ներ սրտի քո, զայն բողբոջեցուցես և ի լոյս ածցիս և *փութասցիս ի բնիկ հայրենիս քո* և զալ հրամայեցես, զի թուի ինձ, թէ ոչ ունիցիս ինչ պատճառ զայթակղութեան և արգելման այդպիսի վայելուչ խորհրդոյ քոյ, այլ ողորմութիւն աստուծոյ յամբ յաջողեալ է և ի վերայ այսորիկ մի ինչ երկբայիք, զի դու երբ զխորհուրդ քո կատարես, ոչ երբեք պակասի քեզ ի մենջ պատիւ և սէր, այլ ասել մեծամեծ»¹⁰⁰:

Մոտավորապես փրկության սպասումներն ու ոգևորությունը¹⁰¹ ընդհատվեց Ռուսաստանում զահ բարձրացած Պավել I-ի կողմից ռուսական բանակի արշավանքը դադարեցնելու մասին հրամանով: Ռուսա-

կաւն բանակի վերադարձից հետո Աղա Մահմադ խանի նոր արշավանքի և Իբրահիմ խանի կողմից վրեժխնդրության դրսևորման վտանգը Արցախի մելիքներին ստիպում է կրկին կանգնել ընտրության անհրաժեշտության առջև: Ռուսաստան վերադարձող Հովսեփ Արղությանի հետ 1797 թ. հատուկ դեսպանագնացությամբ ճանապարհվում են նաև Ջիմշիդ և Փրիդոն մելիքները: Այդ դեսպանագնացությունը պետք է պատասխան տար Արցախի ապագա կարգավիճակի հարցին: 1797–1799 թթ. մելիքները, ի տարբերություն Պետերբուրգում գտնվող վրաց դեսպանության, որի հետ իրենք համագործակցում և մշտական կապի մեջ էին, միանշանակ չեն պնդում միայն ռուսական զորքի առաքման պահանջը և ռուսական արքունիք են դիմում մի խնդրագրով, որի մեջ առաջին տեղում թողնելով այդ պահանջը, ներկայացվում են միաժամանակ նաև այլ առաջարկություններ:

1. Ձինական օժանդակություն Ղարաբաղում հայոց պետականության վերականգնման և մահմեդական տիրապետությունից ազատագրվելու համար:

2. Եթե այդ առժամանակ անհնար է, ապա խնդրել վրաց թագավորին Վրաստանում ժամանակավոր ապաստան տալու մելիքներին:

3. Եթե այդ ևս անհնար է, ապա թույլատրել փոխադրվելու Ռուսաստան՝ իրենց հպատակ ողջ բնակչությամբ հանդերձ¹⁰²:

Իրադարձությունների ընթացքի թելադրանքով, որպես Այսրկովկասը Ռուսաստանին միացնելու առաջին փուլ, ռուսական զորքի առաքման համար «օրինական» հիմք ստեղծելու նպատակով Գեորգի թագավորից պահանջվում էր ներկայացնել խնդրագիր և բանակցությունների համար Ռուսաստան առաքել Դավիթ գահաժառանգին: Խնդրագրի ստացումն արագացնելու ուղղությամբ օգտագործվում էին բոլոր հնարավոր միջոցները:

Վրաց արքունիքի կողմից 1798 թ. դեկտեմբերի 16–ին Պավել I կայսրին ներկայացրած 11 կետանոց խնդրագրի II կետը վերաբերում էր հայ մելիքներին ենթակա ժողովրդին: Խնդրվում էր թույլատրել նրանց բնակվելու Վրաստանում, սակայն վրաց արքայի ենթականեր դառնալու պայմանով: 1799 թ. փետրվարի 11–ին ի պատասխան այդ խնդրանքի ռուսական արքունիքը համաձայնում է, որ հայերը ենթարկվեն վրաց արքային, սակայն և պահանջվում է նեղություն չպատճառել նրանց, որպեսզի նրանք իրավունք ունենան վերաբնակվել կամ ստևտրով զբաղվել Ռուսաստանում¹⁰³:

Ուշագրավ է, որ Հովսեփ Արղությանը 1798 թ. մարտի 25–ին Պետերբուրգից Գեորգի թագավորին գրած նամակում հոր մահվան կապակցությամբ մխիթարական խոսքերից հետո շնորհավորելով նրա գահակալությունը, միաժամանակ խորհուրդ է տալիս «շահելով զստա-

հակսն ածել ի հնազանդութիւն» և սպա պահանջ–հանձնարարություններ՝ «որպէս իսկական քսգաւորի հայոց. փութով գորդին ուղևորել արժանաւոր պատասխանաւ ի դուռն կայսերական»¹⁰³:

1799 թվականին Պավել Առաջինը ավարտված է համարում նախապատրաստական փուլը և հրամայում գորք ուղարկել Վրաստան՝ այնտեղ ռուսական տիրապետությունը հաստատելու համար:

Մելիքների կարգավիճակը որոշակիացվում է Վրաստանում նրանց ժամանակավոր կացություն տրամադրելու ձևով. սակայն, ի տարբերություն նախորդ դեպքերի, երբ հայ մելիքները Վրաստանում սպասաանելու պարագայում հայտնվում էին փախստականի կարգավիճակով, ապա այս դեպքում Պավել Առաջինի միջնորդությամբ Գեորգի XII–ը նրանց է տրամադրում իրենց պահանջած Ղազախ գավառի վախարեն Լոռի գավառը, որ մինչ այդ արդեն շնորհվել էր Շ. Շահամիրյանին: Մելիքները պետք է տնօրինեին այն մինչ Շահամիրյանների հայտնվելը:

1799 թ. գեմ. Լազարևի հրամանատարությամբ ռուսական զորքի մուտքը Վրաստան արմատապես փոխում է իրավիճակը ողջ Այսրկովկասում: Նոր հեռանկարներ են բացվում նաև հայ մելիքների համար: Հայ գործիչների համար Վրաստանը, սակայն շարունակում է պահպանել որպես ժամանակավոր ապաստան լինելու իր ռազմավարական նշանակությունը՝ մինչև Հայաստանի տարածքի նվաճումը ռուսական զորքերի կողմից, թեև Պավել Առաջին կայսեր միջնորդությամբ Գեորգի XII–ի հրովարտակը մելիքներին հնարավորություն էր տալիս արդեն ոչ փախստականի կարգավիճակով մնալու Վրաստանում: Վրաստանը վերածվում է հենակետի, որտեղից և պետք է ձեռնարկվեր բուն Հայաստանի ազատագրման գործընթացը: Գեորգի XII –ը իրեն իրավունք է վերապահում էջմիածնի միաբաններին հիշեցնելու, թե քանի որ վրաց տերությունը «ոչ է օտար ի սրբոյ Աթոռոյդ, այլ ունիմք և մեք մասն»¹⁰⁴, և բոլոր ազգքն հայոց կոչեն զմեզ արքայ խրեանց, նաև գիտեն զմեզ ազգական արքայիցն հայոց, արդ, եթէ այդպէս է, ապա ուրեմն պարտիք և դուք լսող լինիլ սրբոյ Աթոռոյդ օգտական բանիցն մերոց և տալ հաւանութիւն իսկ»: Գեորգի XII–ը զգուշացնում է էջմիածնականներին, թե «ներկայումս վիճակ հայրապետութեան է Յովսէփ արքեպիսկոպոսին, և նա ունի արժանաւորութիւն իսկ և կարողութիւն բարոքապէս կառաւարելոյ զսուրբ Աթոռդ և զմիաբանութիւնն ձեր, իսկ եթէ ոք վաղ ուզեսցէ նախքան զգալ Յովսէփ արքեպիսկոպոսին և դուք կացուցանէք այնպիսոյն հայրապետ և օժանէք, զիտասջիք այնպէս է լինելոց, որպէս ի ժամանակս Բութուրին, և անվերջանալի խռովութիւն և երկպառակութիւն յառաջանելոց է և որքան ի յիս կարողութիւն գոյ, մինչև ի յեղումն արեանս ջանալոց եմ ի վերոյ օրինաւոր ստաջադրութեանս...»¹⁰⁵:

4. Երևանի խանը երկյուղ կրելով. որ Նադիր շահի կողմից քարձրագույն պատիվների արժանացած Մելիքջան Մելիք-Շահնազարյանի որդի Մանուշարը կարող է «քազմացուցեսուլ զգօրս իւր տիրեսցէ ամրոցաց և բռնասցի յերկրին Արարատայ», 1747 թ. հունիսի 22-ին, նրան հրավիրում է Երևանի այգիներից մեկը և սպանել տալիս: Տես ՍՄ, ձեռ. 2888, էջ 341բ; հմմտ. Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. IV, Երևան, 1972, էջ 191:
5. Մ. Կ. Ջուլալյան, Հայ ժողովրդի պատմության հարցերը ըստ եվրոպացի հեղինակների. XIII–XVIII դարեր. գիրք Ա. Քաղաքական պատմություն, Երևան, ՀԳԱ հրատ., 1990, էջ 324–325:
6. Մ. Կ. Ջուլալյան, Հայ ժողովրդի պատմության..., էջ 325:
7. Մ. Կ. Ջուլալյան, Հայ ժողովրդի պատմության..., էջ 325–26:
8. Ուշագրավ է մաս այն հանգամանքը, որ Հերակլ II-ին գրած մամակում Ռուսաստանի կանցլեր Վորոնցովը հորդորում է, թե «как е. св. Теймураз Николаевич сего человека весьма милостиво принять изволил с обещаниями, кои соответствовали его желанию, так прошу я и в. св. равномерно его принять и великою вашею милостью не оставить...». Տես Армяно-русские отношения (сб. док.), IV, Ереван, 1990, с. 41.
9. Армяно-русские отношения (сб. док.), IV, Ереван, 1990, с. 19–22. Վահրամ Մարտիրոսյան. Հայ-վրացական առնչությունները XVIII դարի 50–60-ական թվականներին, – «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1980, թիվ I (445), էջ 41:
10. Армяно-русские отношения (сб. док.), IV, с. 21.
11. Հովսեփ Էմինի ինքնակենսագրության վերլուծության հիման վրա Մ. Ռ. Հովհաննիսյանը՝ նկատել է, թե «Ираклий не был способен увлечься политической программой Эмина. Все еще могущественной Османской империи Ираклий сам в это время опасался и вступать с ней в войну ради освобождения армянских земель отнюдь не думал». (А. Р. Иоаннисян. Иосиф Эмин. Ереван, 1989, с. 109). Միմեռն Երևանցու մամակում Հովսեփ Էմինի մասին «մեր պարոն» արտահայտությունն անգամ հարուցել է Հերակլի դժգոհությունը: (տես А. Р. Иоаннисян. Иосиф Эмин. Ереван, 1989, с. 145–146).
12. А. Р. Иоаннисян. Иосиф Эмин. Ереван, 1989, с. 259–262.
13. «Նոր տետրակ, որ կոչվում է հորդորակ», թարգմանությունը զրաբար բնագրից և ծանոթագրությունները Պ. Մ. Խաչատրյանի, Երևան, 1991, էջ 103–104: «Նոր տետրակը» չի պատասխանում այն հարցին, թե ինչու՞ արցախահայերը, որոնք դրա հնարավորությունն ունեն, «չեն կամենում» տապալել պարսիկ իշխողին, և այդ այն դեպքում, երբ իրենք են նրան ներս բերել Արցախ, սակայն շրջանցվում և անպատասխան է մնում մաս այն, թե ինչու՞ մնացած մելիքներին ևս, այնուամենայնիվ, չի հաջողվում դուրս բերել նրան: Արցախի իրադրության մասին Ռուսաստան ուղարկված տեղեկատվություններում անգամ Արցախում իշխող հինգ մելիքները հաճախ ներկայացվում են որպես միական ու համախումբ միասնություն, որը կարող է պատերազմի դաշտ հանել 5000-անոց բանակ այն դեպքում, երբ նրանց հակառա-

- կորդ խամը ունի առավելագույնը 3000-ամոց քանակ համելու հնարավորություն, որոնց մի մասը ևս հայազգի զինվորներ են:
14. Նոր տետրակ, որ կոչվում է հորդորակ, էջ 94-95:
 15. Ա. Ռ. Հովհաննիսյանը գտնում էր, որ Հերակլ Երկրորդը, քավարարվելով Երևանի խանությունից ստացվող հարկերով, մտադիր չի եղել զրավելու և Վրաստանին միացնելու Վրաստանին սահմանակից Երևանի խանության տարածքները անգամ այն դեպքում, երբ դրա իրական հնարավորությունները մա ռւնեցել է: Sbu A. P. Иоаннисян. Иосиф Эмин. Ереван, 1989, с. 110. Այդ տեսակետը քաժանել է մաս Վալերիան Մաճարաձեճն, սակայն և ձևակերպել հետևյալ կերպ. իբր «Հերակլը չէր հավակնում օտարի հողերի նկատմամբ»՝ քացատրելու համար Հերակլի ինչպես 1771-1772 թթ. ռուսական արքունիք ներկայացրած առաջարկությունները, այնպես էլ 1783 թ. կնքված Գեորգիկյան պայմանագրի այն կետերը, որտեղ պայմանավորվածություն էր արձանագրվում հետագա տարածքային ձեռքբերումների մասին: «Գեորգիևեյսկի Երաժեշտ». Գամոյեվեյս, Դոկումենտներ, Գործընթացներ Գ. Մաճարաձեճ, Թոմոնիս, «Տեղագրություն», 1983, ԳԳ. 36-37.
 16. Յուսեփ Էմինի կեանքն ու արկածները, Պեյրուք, 1958, էջ 125:
 17. Թյուրքմանություն է, երբ հայազգի ժառանգական իշխող տոհմերի և Արցախ մուտք գործած Փանահ խանի ու ապա մրա որդի Իբրահիմ խանի միջև եղած հակամարտությունը ներկայացվում է որպես հայազգի մեղքների կողմից խանին դրամական օժանդակություն ցուցաբերելուց խուսափելու կամ հրաժարվելու հետևանք: Դուշման չլինելու. Երեկոյան II-ի միմարտ Լոմեշուրի Զեյնուբի Դաճիրիսիներին միջոցառում Գորգեյևսկայի, Լոմեշուր, 1998, Գ. 327, ԳԳ. 155/.
 18. Գալուստ Երևանցիան. Երևանի հայկազունք ի Պարսկաստան. Ռոստով (Ռոմի վրա), 1890, էջ 58-60: Տեղեկանալով այդ մասին, հայ մեղքներին մնում էր շուտափույթ և, քնականաբար, առանց Հերակլին տեղյակ իսկ պահելու, թողնել Վրաստանի սահմանները և ապաստանել Հյուսիսային Արցախում՝ Գամձակի խանության սահմաններում:
 19. Այդ փաստը հիմք է հանդիսացել վրաց հետազոտող Ռ. Ղուրաբրիայի համար պնդելու, թե Վրաստանից հեռացած և Հերակլի դեմ վրեժխնդրությամբ լցված հայ մեղքներ Արտվի ու Մեջլումի կողմից հետագայում Աղա Մահմադ խանի հետ համագործակցելու և Թիֆլիսի ավերմանը մասնակցելու պատճառը եղել է վերոնշյալ հանգամանքը: Հովվածագրի կարծիքով XVIII դ. վերջին տասնամյակներին իբր գոյություն ունեւ հայազգի գործիչների մի խմբավորում, որը տևականորեն գործել է Հերակլ II-ի դեմ: Այդ «խմբավորման» մեջ թեև հատուկ տեղ է հատկացվում մեղք Մեջլումին, սակայն իրավացիորեն, ի տարբերություն վրաց այլ հեղինակների, չի ներառվում Հովսեփ Արդուրյանը (Դ. չլինելու. Երեկոյան II-ի միմարտ Լոմեշուրի Զեյնուբի Դաճիրիսիներին միջոցառում Գորգեյևսկայի, Լոմեշուր, 1998, ԳԳ. 155-168).
 20. Գեորգիկյան պայմանագրի կնքման հանգամանքները փաստում են այն դրույթի ճշմարտացիությունը, թե Ռուսաստանի մերձավորարևելյան ուղղությամբ արտաքին քաղաքականությունը նվաճողական բնույթ կրելով հանդերձ, իր օրյակտիվ հետևանքներով ունեցել մաս դրական նշանակությո-

- յուն, քանզի արագացրել է Օսմանյան կայսրության հպատակ ժողովարդների ազատագրման գործընթացը: "Восточный вопрос во внешней политике России (конец XVIII— начало XX вв. ". М., "Наука", 1978, с. 6).
21. Армяно—русские отношения..., IV, с. 318—319.
 22. Армяно—русские отношения..., IV, с. 345—346.
 23. П. Бутков. Материалы для новой истории Кавказа. Т. II, СПб, 1869, с. 281. ր. Հუսեօբրու. Երեւոյ II-ի միմարտ սօմս'ւրի չգոյցի թափօրիսփօրեթի միջոյտա ցարկեցեցիստցի, ց. 160.
 24. А. Р. Иоаннисян. Россия и армянское освободительное движение в 80-ых годах XVIII столетия, Ер., 1990, с. 22.
 25. Армяно—русские отношения..., IV, Ер., 1990, док. 139.
 26. Նույն տեղում:
 27. Լ. Գոսաճեցի, մշվ. աշխ., էջ 100:
 28. Կողմնորոշում եզրի բովանդակութեան մասին տես Վ. Դիլյան, Հայ ազգային—ազատագրական շարժման «կողմնորոշման» հարցի շուրջ, — «Պայքար», 1995, քիվ 6—7, էջ 13—18:
 29. Լ. Գոսաճեցի, մշվ. աշխ., էջ 102: «Մադրասցի գործարար քաղաքական խմբի ծրագրերում ակնհայտորեն արտացոլվում էր երիտասարդ բուրժուազիային բնութագրական մարդասիրական, սակայն ուտոպիական ժամանակակից: Շահամիրյանները մկատի չէին առնում Հայաստանի այնժամանակվա սոցիալ—տնտեսական մակարդակը և դեմոկրատական հանրապետության ստեղծման պատրանքներ՝ ունենալով: Շոք մախկնում Հովսեփ Էմիմը Հերակլ Շերերդին ոգևորում էր Ռուսաստանի մեծ վերափոխիչ Պետրոս Առաջինի օրինակով, ապա մադրասցի երագողները վրաց քաղաքներում կոչ էին անում մնամկել անկախության համար պայքարող մախագահ Զորջ Վաշինգտոնին: Այսպիսին էր իրական հիմքերից զուրկ երևակայությունը» (նույն տեղում, էջ 106, ծ. 17):
 30. Լ. Գոսաճեցի, մշվ. աշխ., էջ 103:
 31. Հովհան տեր Օհանյանի արձանագրմամբ, շարունակվում էին հայերին վրացադավան դարձնելու դեպքերը. "ახალქალაქელი მენითე გოგიას სიკვდილის აშბავი მოვიდა ქუთაისს. ბანზას მომკვლარიყო, ეს ცაგარელმან გააქართველა სომხობითგან ცოლშეილითა". Steu 'შ. ლომსაძე. გვიანი შუასაუკუნეების საქართველოს ისტორიიდან. ახალციხური ქრონიკები, თბ., 1979, გვ. 140.
 32. Գ. Մայսուրաձեի բնորոշմամբ «Հայաստանի հետ հարաբերություններում հայկական հողերը Քարթլ—Հախսի քաղաքներում ամմիջակամորեն միացնելու և այդ հարևան ժողովուրդներին եկեղեցական առումով ևս միավորելու Հերակլի քաղաքական ծրագիրը համդիպում էր լուրջ արտաքին և նրանց միջև գոյություն ունեցող (հակասությունների) խոչընդոտներին, որոնց հաղթահարումը կապված էր մեծագույն դժվարությունների հետ: Զմայած դրան, Հերակլ II-ը մինչև իր կյանքի վերջը ձեռք չբաշեց այդ ծրագրից և հերոսաբար պայքարում էր դրա իրականացման համար»

- (გურამ მაისურაძე. ქართველი და სომეხი ხალხების ურთიერთობა XIII–XVIII საუკუნეებში, თბილისი, 1982, გვ. 269–270).
33. 1767 წ. მარტის 24-ին Միմեռն Երևանցին ստիպված էր մախատինքի մամակ հղել Հերակլին մას կաթուղիկ քարոզիչներին Վրաստանում հովանավորելու համար և պահանջել Հերակլից դադարեցնելու հայոց եկեղեցին ու համայնքը պառակտող քաղաքականության սատարումը. «Ապա ոչ գիտեմ, թե որով դիտմամբ կամիս գնոսա յայդդ բերել ե կամ զի՞նչ կարոտութիւն ունիս մոցա: Եթէ վասն բժշկութեան, վկայ է աստուած, զի սուտ է բժշկութիւն մոցա: Զի ոչ թէ բժիշկ էն մոքա մարմնոց, այլ վիրավորիչ հոգոց: Որք զայն գտեալ են իւրեանց զղիւրագոյն հմար, զի զանումն բժշկութեան առեալ ի վերայ իւրեանց, խաբեն այնու զբազումս և ուր և կամին երթան և գործմն չար ի մէջ խղճաւոյ ազգիս մերոյ սերմանեն և քակտեն զբազումս ի հաւատոց: ...միթե՞ կամիս, զի ի քում ժամանակի վերստին մոծցի խմոր չար աղանդոյն յօրհնեալ երկիրդ քոյ, որով ոչ միայն ազգն մեր, այլ և ձեր ազգդ խմորին և քակտին ի հաւատոյ իւրեանց և լինի այնուհետև մեծ պակասութիւն օրհնեալ անուան քում և յիշատակ չար, քեզ ևս մեծ զոջումն և փռչմանութիւնն: ...Զի խղճալի երկիրքս և երկրականքս մեր, զքաս և զվիշտս կենսամաշս, զորս ունին մշտապէս, քառականասցին այնու և այդ ևս մի յաւելցի ի վերայ ցաւոց մոցին հոգեմաշիկ իմն ցաւ» (В. М. Мартиросян, П. А. Чобанян. Документы по истории армяно-грузинских взаимоотношений и общественной жизни Грузии (II пол. XVIII в.), — «Кавказ и Византия», вып. 3, Ер., 1982, с. 235–236): Հայոց եկեղեցու նկատմամբ վրաց պետական քաղաքականության դրսևորման սկիզբ պետք է դիտել մաս Անսոմ կաթողիկոսի կողմից կազմված համրահայտ «միացեղութեան» աշխատության հրապարակ գալը դեռևս 1750-ական թթ. (Յ. Կեքելեժե. Դարձեցի լուծարարության իստորիա. I, տბիլիսի, 1951, գვ. 378–379. Մ. Մ. Մուրադյան. Արմանո-գրուզինսկիե լիտերատուրնիե վազմոօտնոշենիա Վ XVIII վեկե. Երեւան, 1966, ռ. 197):
 34. Վ. Մարտիրոսյանը Միմեռն Երևանցու կողմից Հովսեփ Էմինի գործունեությունը չպաշտպանելը դեռևս բավարար չի համարում մերան մեղադրելու համար. «կարծել, թե Ս. Երևանցին, ժամանակի այդ ականավոր եկեղեցական ու ազգային գործիչը, դեմ էր հայ ժողովրդի ազատագրությանը և ռուսական կողմնորոշմանը, կնշանակի մեղանշել պատմական ճշմարտության առջև»: Վ. Մարտիրոսյանը իրավացիորեն գտնում է, թե «XVIII դարի 50–60-ական թվականներին Քարթլ-Կախեթի թագավորության քաղաքական ամրապնդումը իր դրական նշանակությունն ունեցավ մաս հայ ժողովրդի համար: Վրացի և հայ գործիչները նշված ժամանակահատվածում ձեռնամուխ էին եղել այն խնդիրների լուծմանը, որ իրենք, իրոք, ի վիճակի էին լուծել, մերթելով իրենց ուժերից վեր խնդիրները՝ որքան էլ դրանք առերևույթ հրապուրիչ լինեին» (Վ. Մարտիրոսյան, Հայ-վրացական առնչությունները XVIII դ. 50–60-ական թթ., — «Լրաբեր հաս. գիտ.», 1980, թ. 1, էջ 49–50):
 35. Ակնարկվում է Հերակլի հետ ունեցած հանդիպումից հետո ասորի վարդապետի ձերբակալությունը Էջմիածնում: Ուշագրավ է, որ ասորական կողմը մինչ 1780-ական թթ. ևս շարունակում էր Հերակլի հետ բանակցություններ վարել նշված խնդիրների շուրջ: (Տես Ա. Ք. Իօաննիսյան. Իօսիփ Էմին.

36. ლ. ტუხაშვილი. პართლ-კახეთის სამეფოს ურთიერთობა კავკასიისა და მსოფლიო აზმოსაყლოეთის ხალხებთან მე-18 საუკუნის მეორე ნახევარში. – “საქართველოს ფეოდალური ხანის ისტორიის საკითხები”, II, თბილისი, “მეცნიერება”. 1972, გვ. 95.
37. Асютонг ааылаз т. “когда я уехал от вашего счастливаго дома, 21 апреля прибыл вечером в Эривань, рассчитывая выехать из Эривани тайком. чтобы не быть никем замечанным. Неожиданно Эчмиадзинский католикос насрал на нас своих людей, которые нас захватили и отвели нас Эчмиадзин, много неприятностей мы испытали, по вашей милости там нашли мы Гургина Чичиоглы, этот нас защитил, я с горя захворал в дороге один день, потом стало мне лучше по вашей милости; отправился я, видел и иезидов и айсорскаго католикоса, которые охотно себя признали вашими рабами, государь мой. Я старался поступать везде по вашему приказанию...” (А. Цагарели, Грамоты..., т. II, вып. I, док. N43).
38. წაყარაყ გაყოძ ქათართყლაძე ექ ქვაგ ყათამადჰიტოყრან მზე არათა-ჩათყლაძე ამნ რეთოქრ, ჟხ შიმინდ ერსანენჲს ს ჩათყდეჲ ამხოთა–არხესა-თაყლაყრასან ჯაყოღ ღყოღ ზრ მაასანიციყოუმინ იონანაჲ 1765 ჟღასჲსმიწ ჴერასიქს რემ ოსათათა არეჯაყადმი რაყლაყოყოყრანღ, როღჲ ს ყაყამანა-ყოლაძე ამხოთს ქიმნრ ჭრო ჴერასიქს ს შიმინდ ერსანენი მიქს სთხოძლაძე ასამმოყოუმინ (ლ. ტუხაშვილი. რუსეთი და საზოგადოებრივ-პოლიტიკური მოძრაობა აღმოსავლეო საქართველოში XVIII საუკუ-ნის მეორე ნახევარში. თბილისი, “მეცნიერება”, 1983, გვ. 107–121). შიმინდ ერსანენი შიჯათასყარანამ არე ჰრატოგრძოყოუმინერი მასჲს ათიყ დრათომნერი ექ მიჲყნ ჰიმნ ემთაჲს მნამ ჰერასყავოყრან, არეს იონენ ჰათას რირეგოგოზუმ” ჲ ყაჯოთყამმოყოუმინ ჴერასიქს ჰიჯანმოყომა: (Shu Ⴕჱჲამ ჩათეგ ყათამოქსჲმ, ვირე Ⴘ. შიმინდ ერსანენი შიჯათასყა-რანღ. Ⴜჱჱჱჱ, 1894, ეჲ 364, 378–380: Shu მას A. P. Иоаннисян. Иоcиф Эмин. Ереван, 1989, c. 199–202); Шиминд Ерсанени ს ჴერასიქს II–ჲ მიქს თარაბაკანოყოუმინერი ჰარეგივე ჰიმანსყან ჯანეჭირნერიჲ ექ վերջինჲს ლეդ-მიგ Ⴘամდასიქს Շառվերդի ჯამნი ու իսրայել կաթողիկոսի հորդուանքին տեղი տալը, որღჲ ს վბრეე ჳოსկვენ შიმინდი ლეღმიგ ჰრ თნელაყაყხინ Ⴜჱჱჱჱ ათარეზოეგ ხետო: (Shu Ⴕჱჲამ ჩათეგ ყათამოქსჲმ, ვირე Ⴘ. Шиминд Ерсанени Шижатасқаранღ. Ⴜჱჱჱჱ, 1894, ეჲ 435–441, 451, 470–471 ს. აყმ): Այդ սնմնով հանդերձ ուշագրավ է, որ Հերասիկ դեմ դավադրություն-ները իր կնիարդայա թագավորության ժամանակ կազմակերպվի են նրա կողմից երևան աղչականությամբ տարհանիր» 1765 և 1779 թղակերանների:

39. Այդ առումով ուշագրավ է հետևյալ ստացականը, որ վկայություն է նաև բնակչությունից հարկահավաքության շուրջ հակամարտությունների մասին. «Ձօրութիւն գրոյս այս է, որ ես Գալուստ վարդապետս, որ էի փոխանորդ Կարմիր-վանից սուրբ Աստուածածնին, սպասաւոր Յակոբ վարդապետին ի թվին ՌԱԼԶ (1787) –ին յարքունական պերաթիւ և ֆերմաննի և /// վարդապետի կոնդակաւն եկաք ի բնական թէմս մեր ի յօրհնեալ քաղաքն յԱխըցխայ վասն առաջնորդական արդեանց, և ի մեր գալն մեր քարերադոտ իշխանքն սորին սիրով ընկալեալ զմեզ և զոր ինչ ի Յօհաննէս վարդապետէն, որ ի Ղօշավանքն մնացեալ հետապ երեք ամեան հետուն մեզ, վասնորոյ և մեր, ի միամտութիւն սոցին, զայս Թուղթս կնքեալ տուաք ի ձեռս նոցա, զի թէ ի սուրբ Էջմիածնէ և թէ ի Ղօշա վանից առաջնորդէն զայս երեք ամեան արդիւնքն թալապ առնեն՝ մեր լիցիմք պատասխանատու և սոքա՝ անպարտք, վասնորոյ և իմով կնքօվս հաստատեմ ի ներքոյ, զի տեսողաց հաճոյ լիցի բաւել: Գրեցաւ ի մայիսի յելն» (Վրաստանի ԳԱ Ձեռագրերի ինստիտուտ, ձեռ. Գ-1459, էջ 301): Կարինի Կարմիր վանքի առաջնորդությունը Յակոբ վարդապետը ստացել էր ֆերմանով, և նրա գործունեության մասին Թիֆլիսից Ղուկաս կաթողիկոսին ահազանգել էր նաև Թիֆլիսի առաջնորդ կարգված Կարապետ վարդապետը, որին զրկած նամակում կաթողիկոսը խոստանում էր, թե «մեր գրելոց նմք զրանս խրատականս առ Յակոբ պետն և զնա զգուշացուցանելոց նմք առ ի բաց կալ ի թիւր արարմանցն» (Դիվան հայոց պատմության. Նոր շարք, զիրք առաջին, Ղուկաս Կարնեցի, հ. Ա, Աշխատասիրությամբ Վարդան Գրիգորյանի, Երևան, 1984, էջ 257): Թե ի՞նչ «թիւր» արարմունքների մասին է խոսքը, երևում է այն հանգամանքից, որ վերաբերյալ նամակը արտագրվել է Ախալցխայի երկրամասում կաթողիկոս քարոզիչներից մեկի՝ Հովհան Խոջա Տեր-Օհանյանի, Օրագրության մեջ:
40. "Кавказ и Византия", вып. 3, Ереван, 1982, с. 240–241.
41. Սիմեոն Երևանցի, Ջամբռ, Վաղարշապատ, 1873, էջ 71:
42. Սիմեոն Երևանցի, Ջամբռ, էջ 57:
43. Դիւան հայոց պատմութեան. Գիրք Գ. Սիմեոն Երևանցու Յիշատակարանը. հրատ. Գ. ք. Աղանեանց, Թիֆլիս, 1894, էջ 244–251: Սիրայիկ Չամչյանց, Հայոց պատմություն, հ. Գ, Երևան, 1984, էջ 874–875:
44. Դիւան հայոց պատմութեան, գիրք ԺԱ, Սիմեոն կաթողիկոսի Յիշատակարանը. Մասն Գ (1777–1779), Յաւելուածներով եւ ծանօթութիւններով հրատ. Գիտ ա. ք. Աղանեանց, Թիֆլիս, 1913, էջ 6–7, 38, 51, 55, 361–363: Թոանկչինեը կարևոր դեր էին կատարում նաև Ղուկաս կաթողիկոսի զահակալության տարիներին, իսկ 1804 թվականին դեպի Վրաստան փոխադրման ժամանակ Էջմիածնի բնակչությանը ուղեկցում էին նաև Էջմիածնի «թուանկչիները», ընդ որում, այդտեղ արձանագրված է ոչ միայն դահակալի (տասնապետ), այլև յուզբաշի (հարյուրապետ): ՄՄ, ձեռ. 4501, էջ 1170–ում խոսվում է «զեանջեցի Սարգիս անուամբ այր ոմն, եղբայր մեր զրագիր Յակոբ վարդապետին և երբեմն քֆանկճութիւն արարեալ ասա...» (1788 թ.): Ղուկաս կաթողիկոսը 1791 թ. նոյ. 27–ի նամակում պատասխանում է մելիք Աբովի երկու նամակներին, «որք խնդրեալ էր զինչս Յարութիւն և Բաղտասար թուանկչոց (որք զնացեալ էին, անդ վախճանեալ էին), որոյ թէ ահա ըստ խնդրոյդ ժողովեալ ետուք...» ՄՄ, ձեռ. 4481, ք. 205ր (1787 թ.): Թո-

անկշիների մասին տես նաև նույն տեղում էջ 176ր. 177ա և այլն: Էջմիածնի Ելից մատյանում նշված է. «Ղահրամանի տղայ Պռաադ քեկին ետուք ԵՌ (5000) դիան, հասաուլ Շահվելուն և Ղուլալու տաճկին ետու ԲՌ (2000), մինչ եկեալ էին Այ Դամուրի գրովն, թէ մեզ մարդ տուր գմամք Մաստաքայ եղեալ ռահաթքն քոչացնեմք, որ ոչ ետուք. ի սեպտ. Ե (5) 1785 ք.» (ՄՄ, ԿԴ, թղթ. 7, վավ. 1, էջ 53ա):

45. «Նահան Բ (2) հասաուլ էր յղեալ և թուղթ էր գրեսլ, թէ Զօլանեցտց վերայ ալիտի դօշուն ուղարկեմ, դու ևս օգնութիւն արայ՝ զօրք տուր: Թուղթ քերդո հասաուլաց ետուք ԲՌ (2000) դիան [=3 դուռուշ], ի յօգոստոս 8. մարդ ոչ ետուք» (ՄՄ, ԿԴ, 7/1, ք. 60ր):

46. ՄՄ, ձեռ. 4501, էջ 1051-1052:

47. Հայոց պետականության վերականգնման երազանքն ու ձգտումը երբեք չի լքել հայ ժողովրդին և նա դրսևորել է իր այդ երազանքը՝ արձանագրելով դրանք գրավոր հուշարձաններում՝ քանաստեղծության ու արձակի ձևով, աղոթքի ու դիմումի տեսքով և այլն: Նման դրսևորման փաստ է 17-րդ դարի ձեռագրի մեջ արձանագրված աղոթքը, որտեղ գրիչը, խոսքն ուղղելով աստծուն, գրում է
«Այժմ ժամանեալ մեր յաւարտ և ի կատարումն թաղքմանության ամառի արկեալ քանիւ ըստ կարի և ըստ չափու, հիւծեալ և տկար մերովս իմաստիս. զի ոչ եթէ ըստ շնորհողին չափու, այլ ըստ իմում փոքրընկալ սրտի անօթոյս և դանդաղիշտ փութոյս: Իսկ եթէ գտաւ ինչ ի սմա ըստ հաճոյից ձեռոց տեառն շնորհք, իսկ եթէ պակաս՝ մերեցէք մերում համարձակութեանս, զի յօժարութիւն կամացս յաղթեաց՝ անխորհրդաբար զիս իսկ մտածանալով: Եւ արդ, ի գրաւ քանիս պարտիմք զմիտս և զձեռս համբաւմալ առ սկիզբն գոյութեան մերոյ յաստատածն և ի տէրն և ի հայրն ամենակալ՝ յանեղն և յանսկիզբն և յանվախճանն էութիւն: Այլև յորդին միածին յանսկզբնաբար սկսեալն ի յօրէ, էակից ընդ հօր և մշտնջենաւորակից մմա: Նա և ի հոգին ճշմարիտ յանսկզբնաբար սկսմամբ քղխեալն ի հօրէ, նախքան զյաւիտեանս, էակից, փառակից և մշտնջենաւորակից ըստ հօր և ընդ որդոյ զայգ և հաւասար աստուած: Երբեակ ի մի անբաժանելի բնութիւն, աստուած և տէր ամենակալ: Եւ միւր (267ա) թիւն յերեակ բաժանեալ անշփոթ անձնաւորութեամբ և անբաժան էութեամբ: Նաև աստանօր պարտիմք ըղձմամբ հայցել յապէնիազ և քարերար սուրբ երրորդութեանն, զի իւր արարչագործ եռանդնաշարժ և մախախմամական սիրովն զթասցի յխրական արարածս և պահպանեալ փրկեսցէ յամենայն մեղսամակարթ պատահարից փորձութեանց: Եւ շնորհեսցէ քոյր աշխարհի՝ անշնչից և շնչականաց, զգայնաց և իմանալի քանականաց, նաև սեռի ազգի մարդկան, զանխռով և զանվրդով խաղաղութիւն այժմ և անգրաւ յաւիտենիւ, ամէն: Նաև ընդ սմին դարձեալ ըղձմամբ հայեսցուք յարարչագործ և ի մախախմամական գթութեանցն աստուծոյ, զի քաղցր և յաշտ ակամբ հայեսցի ի ժառանգութիւն և յանդամս որդոյ իւրոյ սիրելոյ, հովանաւորեալ պահեսցէ ընդ ամբածածուկ քեօք իւրովք, յամենայն փորձութեանց հոգոյ և մարմնոյ, ամխռով խաղաղութեամբ այժմ և յաւիտեանս, ամէն: Մանաւանդ զազգս հայկազեան, զտաժանեալս և զվարատեալս մեղօք զգր (թ. 267բ) ուեալս ընդ երեսս երկրի, իբրև զփռչի մեղացն հողմով հոսեալ, ի

յազգս և յազինա օտարասեռս, հայեսցուք յամենախնամ և յամենագութ ա-
րարչէն, զի որ եհարն դարձեալ ըժշկեսցէ, և զըզմամբ հոգոյն իբրև հա-
զձագս իւր ժողովեալ ընդ թևօքն իւրովք և ամրածածուկ աջովն իւրով հա-
ւարեալ վերըսաին ի սեպեական ի բնիկ և ի հայրենի երկիրս և ի գաւառս
հայկազեան վիճակի. նոր նորոգեալ նորոգեսցէ իբրև զառաջնաստեղծն
պերճ փառօք և քարզաւաճեալ քարի արգասիք, կարողացուցէ, կազդու-
րացուցէ և հաստահիմն արասցէ թագաւորական և քահանայական ճոխու-
թեամբ և ամենայն որպիսութեամբ քարեաց. յաղթօղ և զօրաւոր արասցէ,
ընդդէմ ամենայն ներհակաց ճշմարտութեան, ամէն: (թ. 274ա) ... Մանա-
ւանդ զստորաստուգեալ և ներզկեալ տունս Թորգոմայ ասքանագեան ազին,
սարեթեան ազգիս հայկազեան զվերջացեալս և զթշուառացեալս յամենայն
քարեաց՝ ի թագաւորական գահոյց, ի պատրիարկական աթոռոց, ի յիշխա-
նական պերճութեանց, ի հայրենական ժառանգութեանց և ի փարթամ ար-
գասեաց, և յամենայն թափուր և ունայն եղեալ, ցրուեալ և վարատեալ,
տարագիր և տարաշխարհիկ ընդ ոլորտս տիեզերաց և եմբ տառապեալ ի
յերկրի այսօր վասն մեղաց մերոց, վասն որոյ առ հեծութիւն սրտի և առ զա-
լար աղեաց, ողբս առեալ և արտօսը հեղեալ առ ծունկս անկեալ և կական
քարձեալ ի սխնեղոս սուրբ բնակաց և ի ջոկքս մարտիրոսաց, ի հանդէսս
ճգնաւորաց և ի գունդս կտաւանաց ի գումարս մարգարէից և ի խումբս մա-
հատակաց, ի հոյս աշակերտացն սրբոց և ի դասս երջանկացն առաքելոցն
և յիննեակ դասս հրեշտակացն: Այլ և տիրամայրն աստուածածին և ի նոյն
ինքն մարդացեալն աստուած, ընծայեալ պատարագ հօր վասն (թ. 274բ)
մեր: Ձի ի պատիւ առուրս շնորհի և ի քարեկոսութիւն այսքան յիշատակեալ
երկնագումար և աստուածարնակ հազարատրացս և ի քիւրատրացս հաշ-
տեսի ընդ հայկազեան սեռի և վերստին դարձեալ զառաջինն նորոգեսցէ,
որպէս էաքն մախ գերագոյն քան զազինս և պատիւ փառաց, անալէկոծ կե-
նօք և խաղաղութեան արգասիք հաստատեսցէ զաթոռ և զգաւազան իշխա-
նութեան թագաւորական պետութեան և քահանայական օծութեան ազգիս
հայկազեան...»:

48. Էջմիածնի հետ հարաբերություններում առավել անկաշկանդ վերաբեր-
մունք էր պահանջում Միմեռն Երևանցին մահ Թբիլիսիի մեղիք Ավետիքից և
մախատում նրան՝ իր պատճառաբանությունների համար. «դու ես եթէ
զրնական կարգն պահեսցես, արքայն քեզ զի՞նչ է ասելոց»: Միմեռն Երևան-
ցին մույն մամակում պահանջում է այլևս «չառնել այնպէս և հարազատ լի-
նիլ սրբոյ Աթոռոյս»: Նամակում ուշագրավ է ոչ միայն Միմեռն Երևանցու
կողմից մեղիք Ավետիքին ուղղված մախատիւնը՝ հայոց կաթողիկոսին ուղ-
ղած իր մամակը վրացերեն գրելու համար, այլև համառոտագրման մեջ ե-
ղած մշտնը այն մասին, թե «Քանզի և օգուտ իսկ էր սմա զանգատելն մեր
Արքային զինքենէ», այսինքն՝ մեղիք Ավետիքից հայոց կաթողիկոսի դժգո-
հությունը վրաց արքայի մոտ կարող էր բարձրացնել մեղիքի վարկանիշը
(ՄՄ, ձեռ. 4479, ք. 194–195): Այդ ամենը անշուշտ, վկայություն են հայոց
կաթողիկոսի և վրաց արքայի միջև ոչ միանշանակ հարաբերությունների
մասին:

49. Армяно—русские отношения (сб. док.), IV, Ереван, 1990, с. 105.

50. Армяно—русские отношения (сб. док.), IV, с. 106.

51. Նույն տեղում, էջ 109:
52. А. Р. Иоаннисян. Иосиф Эмин, Ер., 1989, с. 111.
53. Նույն տեղում, էջ 110:
54. Նույն տեղում, էջ 111:
55. Армяно—русские отношения (сб. док.), IV, с. 101.
56. Հովսեփ Էմինը «Ինքնակենսագրության» մեջ հիշատակում է Հերակլին ուղղած Սիմեոն Երևանցու նամակը: Իրականում Սիմեոն Երևանցու նամակի մեջ (Տես Армяно—русские отношения..., (сб. док.), IV, с. 60—62) նման պահանջ չկա.
57. А. Р. Иоаннисян. Иосиф Эмин, Ер., 1989, с. 154:
58. Армяно—русские отношения (сб. док.), IV, с. 86—93. Ուշագրավ է, որ Մովսես Սարաֆյանի կարծիքով "главные наши люди, как то мелики и патриарх из армянского народа к лекарю склоннее и приветливее, нежели к российскому оказывать себя благодарными имеют" (նույն տեղում, էջ 87):
59. Գնահատելով ստեղծված իրադրությունը, Հերակլ Երկրորդը 1775 մայիսի 30-ին նամակով դիմում է ռուսական բանակի Կովկասյան զորամասի հրամանատար Ի. Ֆ. Սեդնին, առաջարկելով արքունիքում քննարկել և ձեռնամուխ լինել արշավելու դեպի Այսրկովկաս: Հերակլը հրավիրելով ռուսական բանակին դեպի Այսրկովկաս, գտնում էր, որ ողջ Ղաղստանը և Նոր Շեմախին հեշտությամբ գրավելուց հետո "и мы, находящиеся в этой стороне все христиане, готовы будем с таким намерением, как вам угодно. ... Сверх же сего, которые от Гиляни сюда персицкой и махометанской народ находится, кои друг от друга притеснены, по большей части все радостно вас встречать будут, и что вы им изволите приказывать с покорностию примут, а о христианских и говорить уже нечего. Все по благости божией, как вы прикажете, приедут ... сей совет мой в вышеписанных пунктах изъясняю в. пр. для тех только мест, кои не имеют никакова хозяина, да и сами просят..." (Армяно—русские отношения (сб. док.), IV, с. 118—119):
60. ლ. ტუსაშვილი. ქართლ-კახეთის სამეფოს ურთიერთობა კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის საგზებთან მე-18 საუკუნის მეორე ნახევარში. — "საქართველოს ფეოდალური ხანის ისტორიის საკითხები", II, თბილისი, "მეცნიერება", 1972, გვ. 97.
61. Նա մտնշիի կոչում ստացել էր 1776 թ. և, որպես Հերակլի ներկայացուցիչ, դեսպանագնացությունների մեկնել մաս Ֆաթ—Ալի խանի, Իբրահիմ խանի, Երևանի Մահմեդ խանի, Քերիմ խանի և այլևայլ իշխողների մոտ, 1795 թ. գերեզմարվել Աղա Մահմադ խանի կողմից, սակայն կարողացել է մաս նրա մոտից ճողոպրել և Վրաստան վերադառնալ բերելով կարևոր տեղեկություններ պարսից արքունիքի մասին: "1776 г. Царь Ираклий пожаловал казенному дворянину Ениколопову должность мунши двора своего со всеми ея доходами и лашкарноба по кочующим народам; кроме того, при вывозе жителей на войну, он должен был сделать росписание и составить список". (Д. Пурцеладзе. Грузинские дворянские гуджары..., с. 24). 1784 թ. Երևանի խանի մոտ Սիրգա Գուրգենին

[illegible]

семей турецких, персидских и армянских". "Присоединение Крыма к России", т. III, СПб, 1887, с. 546.

67. Հովհան Ոսկերչյանի հուշերը տես «Հռոմնկ Հայոց աշխարհի», 1862, էջ 279. "Жизнь Артемия Арапатского". Москва, "Наука", 1981, с. 22–24, 204–205. Գ. Թադևոսյան. Քարտեզը և ժամանակը իր ժամանակում. Երևան, 1987, էջ 276–277. Հովհան Ոսկերչյանի վկայությամբ, Հերակլ II–ը Արարատյան դաշտից փոխադրել էր հայկական այն գյուղերի բնակչությանը, որոնք խույս էին տվել և ապաստանել Բայազետում: Այդ փաստի հիման վրա Գ. Մայսուրյանը ենթադրում է, թե մնացած գյուղերի հայ բնակչությունը պատրաստակամ էր ընդունելու վրաց տիրապետությունը, ուստի քանի որ երևանի խանության նկատմամբ իր ունեցած մտադրությունների առումով նրանք վտանգ չէին ներկայացնում, ապա Հերակլը նրանց նկատմամբ բռնությունների չդրեց և թողեց իրենց բնակավայրերում՝ տեղափոխելով միայն ոչ վստահելի հատվածին: (Տես նույն տեղում, էջ 278–279):
68. Արցախի մեկնումներին ուղղած իր մամուլում, զգաստության կոչ անելով նրանց, Սիմեոն Շրևանցին գրում էր. «Յորմէ սիրով և մեղադրանք ծանիք պարոն մէլիք և գլխաւոր ժողովուրդը, զի զիր ձեռք տեսաւ մեզ ընդ Սիմեոն վարդապետին և լաւ իմացաք զգրեալս ձեր, թէպէտ լուաք՝ անխռնեմբ ոչ ի մանայք, թէ զինչ գրէք, մանաւանդ դուք ոչ գրել զիտէք ե ոչ կարդալ, այլ զոր ինչ գրէ մայրն խռովութեան, դուք կնքէք և յղէք, որոյ պատասխանին ոչ զիտեմ, թէ զինչ գրեմ, զի գրեցի քանիցս անգամ ձեզ, թէ քառական է, ի քաց կացէք յայդ խռովարկու և ընդդէմ կամացն աստուծոյ և ներհակ օրինաց և հաւատոյ երկուութեանցն: Դուք ոչ լսէք և ոչ ի միտ առնուք, դուք անկեալ ի կոխս վասն երկուց արեղայից ապօրինատրաց և վասն զոտոգութեան ձերոյ, կամիք և զմեզ առնել պատճառ կոտոյ և խռովութեան ձերոյ: Քանզի այդ գործ, ոչ վասն աստուծոյ է, ոչ վասն ճշմարտութեան և ոչ վասն հաստատութեան աթոռոյն ձերոյ, այլ պէնիք և սանիք. դուք կամիք զձեր կամքն յառաջացուցանել, և մոքա զիւրեանցն կամին յառաջացուցանել: Որ մինչ չէ սուտուծով՝ ոչ ձերն յառաջանայ և ոչ մոգայն, այլ փոխանակ շինելոյ՝ վերստին քակէք..., զմիամիտ ժողովուրդն զայթակեցուցանէք: ...Այդպէս ինքնահաճութեամբ և ընդ միմեանս անկանելով զքաղաքորութիւնն հայոց բարձիք, զաշխարհս հայոց աւերեցիք և մատնեցաք այլազգեաց զերի և մեկ քանի մէլիք, որք մնացեալ էք՝ միմեանց արեան սպասէք, այսու ոչ քառականայք, այլ զկարգ հայրապետական ևս ծաղր արարեալ այլազգեաց կոխան առնէք և զմոսս ևս յարացանէք՝ ի վերա միմեանց պարծելով: (Լուսանցքում՝ Աստուած որպէ՛ս ողորմի այդպէս ազգի): Դուք մէլիք էք, աշխարհի գործոց տէր, ձեզ զի՞նչ փոյթ է, թէ այս լինի կաթողիկոս կամ այն» (ՄՄ, ձեռ. 2911, ք. 154ա: Հմմտ. ՄՄ, կաթ. դիվան, թղթ. 241, վավ. 210):
69. Տես «Հռոմնկ հայոց աշխարհի», Թիֆլիս, 1863, էջ 278–281. Ի լրումն և կամ ի տարբերություն Հովհան Ոսկերչյանի հաղորդումների, Յարութիւն Խալֆայան ծամանակագրի մատուցմամբ «Ի տոյն թովն [1779] յուլիս 6–ին արքայն վրաց Հերակլ եկն ի վերայ Շրևանայ քաղաքին քառասուն հազար զօրօք և շաա աներութիւն արար. երկիրն բոլոր քանդեաց և այրեաց, վերջ հարիւր յիսուն զհօղ քշեալ տարաւ, երեսուն հազար ոգիս և հարիւր հազար տավարս համարով, որ տասանորդն իւր էր տասն հազար տավար և ինքն

- յանկարծ ի մարդկանէ վերացեալ գնաց Թիֆլիզ» (Դիւան հայոց պատմութեան, Ժ, Թիֆլիս, 1912, էջ 145–146):
70. Տաթարեւելոս իստորիոս Նարեկեւեբի, IV, խ. 682.
 71. Բաքարի որդի Ալեքսանդրի ժամանումը արձանագրել է մաս հայազգի Հովհան Խոջա Տեր–Օհանյանը վրացերենով շարադրած իր ժամանակագրութիւն–Օրագրութեան մեջ. «1779 թիւ 11 ցնկենիտեց. Բաթարի Տիգրանի աղայիսանդրէն Մոսկուա տեղէն իմերէտէն, Բարսեղեան ընդ ծառայարար /կոնտրաբանտընի մատնէն, թ. 3–4, թ. 431. Կ. Կոնստանտնուպոլիս, խոտ. լուր. իստ., Ե. II, տ. 1958, թ. 664/. Տ. Լոմսիսի. Գեորգի Տիգրանեանի Տաթարեւելոս իստորիոսէն. առաջին թիւնի, տ. 1, "Մեծնիւրբա", 1979, թ. 158.
 72. Присоединение Крыма к России, т. III, СПб, 1887, с. 463.
 73. Դիւան Տաթարի. Տաթարի Տիգրան Տիգրանեանի Վանքիւնի ի ս. Ղազար (1707–1773), Վանքիւնի, 1930, էջ 354.
 74. Տաթարեւելոս իստորիոս Նարեկեւեբի, IV, թ. 683.
 75. Ն. Բերեքեւիչիւնի երկրագրութեան, Ռուսաստանի շրջանային ինքնակառավարման Հրակ II–ի ժառանգը և մա թուր միջոցներով ստիպում էր Հրակին փոխել իր ժառանգականութեան ժողովարարութիւնը ու փոխում էր կասեցնել Այսրկովկասի Վրաստանի դիրքերի անդամութիւնը: Այդ նպատակով էր, իբր, որ խանգարվեց չեղեցական վերադարձիչների տեղափոխումը Վրաստան, Ալեքսանդր Միլիտարիի ազատ արձակումը, Բաքար արքայազնի որդի՝ Ալեքսանդրի, հայտնվելը Ֆաթ–Ալի խանի մոտ և վերջինիս թշնամական կեցվածքը Հրակ II–ի նկատմամբ և այլն (Ն. Բերեքեւիչիւնի. Տաթարեւելոս իստորիոս իստորիոս Նարեկեւեբի. Ե. IV, թ. 169).
 76. Լեւ. Երկրի ժողովարար. Խ. 3, մաս 2, Երևան, 1973, էջ 340–341: А. Р. Иоаннисян. Россия и армянское освободительное движение в 80–х годах XVIII столетия. Ереван, 1990, с. 19–20. "Армяно–русские отношения" (сб. док.), IV, с. 151–152.
 77. Ա. Ն. Սուրգուլաճե, Գեորգիական պայմանագիրը և մեր առաջադիմական մշակութիւնը, – «Պատմա–քաղաքական համոզում», 1983, թիվ 2–3 (101–102), էջ 13–20: Պայմանագրի հետ մեծ հույսեր արթնացան մաս հայազգի զործիչների մոտ: Պայմանագրի կնքման առիթով Հրակ II–ը ռուսական կողմին ներկայացնում է Այսրկովկասի ժառանգական ու զինական իրավիճակի մասին մեր տեղեկանք, որտեղ խոսվում է մաս հայ զինվորական ուժի մասին. "Шушинский хан Ибреим, кроме армян, имеет своих 3000, большая часть армян его не слушают. Есть еще у шушинского хана армян, называемых Сисиан, Капан и Зангезур до 3000 человек войска. Армян под владением пяти меликов будет до 6000 человек войска" (ЦГАДА, Госархив, ф. 23, д. 13, ч. 3/2, л. 328).
 78. Դիւան մինչ Գեորգիական պայմանագրի ստորագրումը ռուսական կողմը, տեղեկանալով Դիրքեւանի Ֆաթ–Ալի խանի կողմից դեպի Արցախ ձեռնարկված արշավանքի մասին, 1783 թ. փետրվարի 20–ին գրված Պ. Ս. Պոտյոմկինի մամուլով մեր զգուշացնում էր, թե "дабы благоволили вы не касаться не токмо пределов царя Ираклия, яко зависимаго от

покровительства всеавгустейшей российской императрицы, но и не касались бы ни одного армянина, яко христианской закон проповедующих" տես "Армяно-русские отношения" (сб. док.), IV, с. 221. 1784 թ. մայիսի 18-ին Պ. Ս. Պառլամենին գրած նամակում Ստ. Բարնաշևը տեղեկացնում էր, թե "В последнее раззорение в Карабаге лезгинами, армяне ничего не потеряли. У одного только мелика Мекиртума, отогнано 700 лошадей, во удовлетворение Ибраим хан подарил ему сто кобылицы и двух жеребцов и для преисмотру два двора мужиков во владение. О совете меликов между собою обнадежил его высочество разведать стороною" (ЦГАДА, ф. 23, 1784 г., д. 13, ч. 8, л. 85).

79. ЦГАДА, Госархив, ф. 23, д. 13, часть 3/2, л. 339

80. Նույն տեղում:

81. АВПР, ф. СРТ, оп. 89/8, 1783, д. 613, л. 79. Копия.

82. Պ. Ս. Պառլամենին գրած նամակում Ստեփան Դավթյանը 1784 մարտի 21-ին հաղորդում էր. «Ըստ գրեցելոյ տեսնո իմոյ Յովսէփայ պերճիմաստ արհիեպիսկոպոսին, մէկ կարսեցի նախածանօթ և բանազէտ Գասպար անուն մարդ յղեցի մինչև ի Պոմոտս, մարտի ԺԷ -ն եկն և պատմեաց այսպէս: Հաճալի (Հաջի Ալի) փաշայն անդ է՝ ներսին Մեծագոյն Մեծն իմա՝ սուրբանը-Պ. Չ.] խնդրեալ էր, ասէ: Թէ՛ եկ ունիմ ընդ քեզ հարկատր խորհուրդ, այլ նա ոչ գնաց՝ ասելով, թէ բոլոր տերութիւնդ, որ եթէ ինձ տալոյ լինիս, ոչ կարեն գալ, զոր ինչ հրամանդ է՝ գրով ծանո՝ ծառայելոց եմ: Եւ ի բոլոր երկիրս նոցին ոչ ուրեք զոն խումբ զօրաց ի պատրաստի մինչև ի դրսն մեծին Պօլսոյ, միայն զամբոցսն պնդէն յեզր եղեալ երկրեաց և զոռճիկսն ոչ թողուն անցանիլ առ սահմանակիցսն իւրեանց, այս է նոցին պատրաստութիւնն, թէպէտ ինքեանք Ա-ն տասնով ասեն (ЦГАДА, ф. 23, д. 13, ч. VII, л. 370):

83. «Անդրկովկասում լայն ճակատով պատերազմելու հնարավորությանը բացառված էր Ռուսաստանի համար: Այդ է պատճառը, որ առժամանակ ռուսական կառավարող շրջանները ձեռնպահ էին մնում ընդառաջելու վրաց և հայոց գործիչների բազում խնդրանքներին» (Վ. Մարտիրոսյան. Հայ-վրացական համագործակցությունը XVIII դարի 80-ական թվականների ազատագրական պայքարում, - «XVI-XVIII դարերի հայ ազատագրական շարժումները և հայ գաղթավայրերը» (հոդվածներ ժողովածու), Երևան, 1989, էջ 226):

84. Իբրահիմ խանը Հազրաթ-կոչի բեկին ուղարկեց Հերակլի մտ, որպեսզի բացատրություններ պահանջի Ռուսաստանի ներկայացուցչից և Հերակլից Ռայնեզսի կողմից մեկիք Ադամին գրած նամակի կապակցությամբ, որտեղ, ըստ Իբրահիմ խանի մեկնաբանության, ակնարկ է եղել իրեն՝ Իբրահիմին, իշխանությունից զրկելու մասին: Իբրահիմը դեսպանի միջոցով հարցնում էր Հերակլին, որ եթե Ռուսաստանից ժամանած մեկ անձը նպատակադրվել է իրեն զրկել իշխանությունից, ապա ի՞նչ հույսեր կարող է ինքը փայփայել, եթե ժամանի մի ամբողջ բանակ: Իբրահիմը դիվանագիտորեն հայտարարել է, թե ինքը պատրաստ է հետագայում հետևելու Հերակլի խորհուրդներին: Հերակլը պատասխանել է, թե ինքը տեղյակ չէ դեկտոր

- Ռայնեզսի մամակից: Նման պայմաններում, ըստ Բուրնաշևի հաղորդման, Հերակլը պահանջել է արագացնել ռուսական զորավարների և թեթև զորքերի Վրաստան ժամանումը: ЦГАДА, Госархив, ф. 23, д. 13, часть 3/2, л. 339.
85. Նախնական մտածել, 23–24, տ. 2, 1970, գ. 50–51.
 86. Վ. Ռ. Գրիգորյան. Երևանի խանությունը XVIII դարի վերջում. Երևան, 1958, էջ 114–136:
 87. Գ. Մանուկյան. Դարձված և սոմեխի խառնուրդի շրջանը, գ. 282.
 88. Գ. Մանուկյան. Դարձված և սոմեխի խառնուրդի շրջանը, գ. 282.
 89. “Если высочайший двор соблаговолит, дабы армяне имели царя, и оные же будут требовать, то легко можно сделать...” (см. О. П. Маркова. Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII веке. М., “Наука”, 1966, с. 174).
 90. Վրաց հետազոտողներից ոմանք Հերակլի քաղաքականության մասին շրջադարձը վերագրում են 1787 թ. ռուսական զորամասի Վրաստանից ետ կանչվելու փաստից հետո ընկած ժամանակաշրջանին (Գ. Մանուկյան. Դարձված և սոմեխի խառնուրդի շրջանը, գ. 282–283.):
 91. Армяно–русские отношения (сб. док.), IV, с. 321.
 92. Армяно–русские отношения (сб. док.), IV, с. 339.
 93. Армяно–русские отношения (сб. док.), IV, с. 339.
 94. Армяно–русские отношения (сб. док.), IV, с. 343.
 95. Դեռևս 1786 թ. Հերակլը լուրեր էր ստանում օսմանյան զորքերի կոտորածների և Վրաստան արշավելու միջապատրաստությունների մասին և անհանգստության մամակներով այդ մասին տեղեկացնում էր ռուսական արքունիքին (ЦГВИА, ф. 52, оп. 1/194, д. 461, ч. I, л. 372–373).
 96. О. П. Маркова. Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII веке, М., 1966, с. 266.
 97. УУ, д. 4501, էջ 1395:
 98. Армяно–русские отношения (сб. док.), IV, с. 397: Սեզ հայտնի չէ Հերակլի որևէ ուղղակի արձագանք մեղքների այդ առաջարկությանը, թեև Վ. Մարտիրոսյանի եզրակացությամբ. «Հերակլ արքան 80–ական թվականներին ծավալված հայ ազատագրական շարժման ջերմ համակիրն էր և հայ պետականությունը վերականգնելու կողմնակիցը». Տես Վ. Մ. Մարտիրոսյան. Հայ–վրացական համագործակցությունը XVIII դարի 80–ական թվականների ազատագրական պայքարում, – «XVI–XVIII դարերի հայ ազատագրական շարժումները և հայ գաղթականները» (հոդվածների ժողովածու), Երևան, 1989, էջ 227:
 99. Պ. Չուրովը հետազոտում գրում էր, թե իբր Հերակլը հուսալով իր որդիների զինական օժանդակությանը, օգնություն չէր պահանջել Կովկասյան զինված տեղաբաշխված ռուսական բանակից: “Шесть писем о Грузии и Кавказе, писанные в 1833 году Платоном Зубовым”, Москва, 1834, с. 61.
 100. Պ. Չուրովյան, Վրացական ուղեգրություններ..., էջ 167:

101. Այդ ցայտուն շարադրված է Գեորգի արքայազնի վերոհիշյալ նամակում. «Արդ ձեռն այն, որ վիրատրեաց մեզ, նոյնն և ողորմեցաւ և սփռեաց ի վերայ մեր և ժողովրդան յերկրիս այսորիկ. զի շարժեաց զլոյս սիրտ նորին կայսերական մեծութեան քազուհոյն Ռուսաց և մեծաւ ողորմութեամբ և մարդասիրութեամբ քացեալ զծոց իւրոց պահպանութեան և ընկալաւ զմեզ իբրև Մայր գթառատ և առաքեաց առ մեզ ի յաղթող և յարի զհնորական դասուց իւրոց զգօրս և զօրապետս, համայն յարմարութեամբ արտիլլերականօք և ոչ եթէ առ մեզ և ի կողմունս մեր, այլ և ծովաւ և ցամաքաւ և քացեալ զգանձս պատրաստեաց զմեծամեծ զօրս, և զզերագանց եմարալ ֆերթմա/ր/շալ զօրապետներս, որք պարտին զպարսից երկիրս ի ներքոյ ռուից կռիսան առնել և զչար ներքինին այն կարծեցեալ իշխողն պարսից ըմբռնել խնամօքն աստուծոյ և արքոացնն մմա զմբռն զայն դառնութեան, զորս կազմեաց մա մեզ և երկրիս մերում և մեք ևս ի մեծի պատրաստութեան եմք, զոր որք մորա խորհրդակիցք էին նոյնոյ զքաղաքին և մեզ դրկիցք մերձաւորք, հաստացուք զհատումն եօթնապատիկ, զոր մոքա մեզ հատուցին, և ողորմութեամբ Աստուծոյ, այն ոչ է տևելոց յերկար միջոցս, այլ յուսամք փոքր ժամանակաւս յայտնի լինիցի ամենեցուն» (Պ. Չորանյան, Վրաց ուղեգրությունները..., էջ 165–166):
102. Армяно–русские отношения..., IV, с. 473–474.
103. Խնդրագրի 5–րդ կետով առաջարկվում էր թույլատրել Ուրմիայի հայերին և ասորիներին բնակություն հաստատել Վրաստանում (Ն. ՇքիճիՇვილი, Գարևեզան Զեքեզեզիսի Տախելմֆոյություննրը, տծ., 1982, թ. 154):
104. ՄՄ, ձեռ. 2951, ք. 163բ:
105. Հավանաբար նկատի է առնվում վիրսիայոց թեմը:
106. ՄՄ, Կաթ. դիվան, թղթ. 9, վավ. 168:
107. Армяно–русские отношения..., IV, с. 530.